

INHOUDSTAFEL

CONTAINERBEGRIPPEN

De aanleiding	3
1. Benen breken over woorden	4
1.1 Containerbegrippen	4
1.2 Levenskwaliteit als case	5
1.3 Er is complexiteit en complexiteit	7
1.4 Respect voor complexiteit ?	13
2. Een zoektocht naar indicatoren om de kwaliteit van het leven te meten	14
2.1 Studie van de kwaliteit van het leven dmv economische indicatoren	14
2.2 Studie van de kwaliteit van het leven dmv sociale indicatoren	15
2.3 Studie van de kwaliteit van het leven dmv subjectieve indicatoren	17
2.4 Objectieve (economische of sociale) of subjectieve indicatoren ?	20
3. De meting van het subjectief welzijn	22
3.1 Definities en indicering van de subjectieve dimensie	22
3.2 De meting van het subjectief welzijn en een aanzet naar de zoektocht van de determinanten van het subjectief welzijn ?	27
3.3 Het hanteren van subjectieve indicatoren bij de beoordeling van de werking van diensten	33
4. Besluit	34
Bibliografie	35

LEVENSKWALITEIT ALS CASE

DE AANLEIDING

Eind 2003 publiceerde de administratie Planning en Statistiek een Stativaria rond ‘levenskwaliteit’¹. Hoofdbekommernis was toen dit begrip met beschikbaar empirisch materiaal ‘tastbaar’ te maken. In dezelfde periode verdedigde Dries Verlet zijn proefschrift ‘Determinanten van een subjectief welzijn en hun verklarende waarde voor partijvoorkeur op lokaal vlak’². Het conceptueel raakvlak bracht de ambtelijke en academische onderzoekspartijen samen, wat uitmondde in een gezamenlijke werkpaper voor een workshop in het kader van het politicologenetmaal georganiseerd in mei 2004. Hoofdthematiek van de bijdrage was de conceptuele status van het begrip levenskwaliteit en de grenzen en mogelijkheden tot (meervoudige) indicering. Deze publicatie is een herwerkte versie van de oorspronkelijke werkpaper.

In het politieke discours kan de vaagheid en de rekbaarheid van een begrip een belangrijke troef zijn. Wetenschappelijk onderzoek kan vaak veel minder goed overweg met dergelijke begrippen. Niettemin komt ook vanuit de overheid meer en meer de vraag naar duidelijke en vooral bruikbare concepten in het beleidsvoorbereidend onderzoek. Neem nu de “kwaliteit van het leven”. Als populair begrip duikt het meer en meer op in het politieke discours, onder meer als reactie op de verzuring van de maatschappij. Terecht wordt vanuit de overheid aangedrongen op meer opheldering van een begrip dat vaak onder de containerbegrippen wordt gerekend.

In het eerste deel van deze publicatie wordt nader ingegaan op de vraag wat onder containerbegrippen moet worden verstaan en wat de voorwaarden zijn om dergelijke begrippen tastbaar te maken. In een tweede paragraaf wordt kennis gemaakt met inspanningen die reeds gedaan zijn om een ‘containerbegrip’ als levenskwaliteit te meten. Hierbij gaat bijzondere aandacht naar de verschillende types van indicatoren en de methodologische problemen, eigen aan het meten van de kwaliteit van het leven. In de derde paragraaf wordt nader ingegaan op één manier om de kwaliteit van het leven te meten, met name door middel van subjectieve indicatoren. Dit onderzoeksveld noemt men ook de studie van het subjectief welzijn. In deze paragraaf volgt een empirische uitdieping van dit onderdeel van het onderzoek naar de levenskwaliteit.

¹ Van Geel H., e.a., *Vijf steken diep graven naar levenskwaliteit, Stativaria 28, ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Brussel, 2003.*

² Verlet D., *Determinanten van het subjectief welzijn en hun verklarende waarde voor de partijvoorkeur op lokaal vlak. Stad Gent, Doctoraatsthesis, Faculteit Sociale Wetenschappen, Universiteit Gent, Academiejaar 2002–2003.*

DIE WÖRTE LIEGEN UNS IM WEGE! – Überall, wo die Uralten ein Wort hinstellten, da glaubten sie eine Entdeckung gemacht zu haben. Wie anders stand es in Wahrheit! – sie hatten an ein Problem gerührt, und indem sie wähten, es GELÖST zu haben, hatten sie ein Hemmnis der Lösung geschaffen. – Jetzt muss man bei jeder Erkenntnis über steinharte verewigte Worte stolpen, und wird dabei eher ein Bein brechen als ein Wort.

Friedrich Nietzsche, Morgenröte.

1. BENEN BREKEN OVER WOORDEN

1.1 CONTAINERBEGRIPPEN

Activeer een zoekmachine op het internet met het woord ‘containerbegrip’ en stel met verbazing de kwantiteit, diversiteit en heterogeniteit vast van woorden die deze label meekrijgen. Een random greep uit een bont allegaartje: teamwerk, pps, leefbaarheid, cultuur, cultuurbeleid, corruptie, asielzoekers, levenskwaliteit, kunst, moneymanagement, participatie, draagvlak, duurzaamheid en duurzame ontwikkeling, pluralisme, leefwereld, identiteit, openbare ruimte, commercialisering, preventiebeleid, globalisering en mondialisering, bemiddeling, sport, empowerment, e-government enz.

Containerbegrippen worden vaak geconnoteerd met vaagheid, soms met multi–interpreteerbaarheid of met het ontbreken van een gemeenschappelijk gedragen definitie, soms met complete zinledigheid.

In Van Dale’s grootwoordenboek staat het ‘woord’ containerbegrip niet vermeld maar er worden drie betekenissen aangereikt voor “container”: 1) een laadkist met gestandaardiseerde afmetingen voor goederenvervoer; 2) een grote laadbak voor puin of afval; 3) een pot van plastic voor het herkwaken van planten.

Alleen de tweede betekenis zou kunnen deel uitmaken van de pejoratieve bijklanken die het woord containerbegrip (voortaan CB) kan oproepen.

Het woord “begrip” definieert Van Dale als een eenheid van denken, een algemene voorstelling.

Synoniemen zijn denkbeeld of notie. Begrippen als ‘hond’, ‘zoogdier’ enz. zijn dan weer complexe begrippen omdat deze een aantal kenmerken tot een eenheid samenvatten. Verder slaat de ‘inhoud’ van een begrip op het aantal kenmerken en de ‘omvang’ van een begrip wijst op het aantal van voorwerpen dat eraan voldoet. Hoe groter de omvang van een begrip, hoe kleiner de inhoud en omgekeerd.

Twee interessante vaststellingen kunnen uit deze semantische uitklaring worden afgeleid: 1) sommige begrippen kunnen een verscheidenheid van kenmerken samendrukken. Met deze complexe begrippen is er dus wezenlijk niets mis, zij maken deel uit van het menselijk taalvermogen om eenheid te brengen in verscheidenheid; 2) in de semantische werkelijkheid bestaat er een soort omgekeerd evenredige relatie tussen begripsomvang en begripsinhoud. De inhoud verschaalt wanneer de omvang toeneemt. Deze laatste eigenschap zou in een betekend proces dan eigen zijn aan het gebruik van begrippen met een containerstatus. Maar de lijst van ‘kandidaten’ lijkt onuitputtelijk en (daarom onvermijdelijk) heterogeen, wat op zijn minst een dubieus gegeven is: de pot verwijt de ketel...

Het is twijfelachtig of alle begrippen uit hogere beperkte waslijst het brandmerk CB verdienen. Vele van deze begrippen zijn ongetwijfeld ‘complexe’ begrippen maar dit sluit niet de mogelijkheid uit om de complexiteit uit te klaren.

Het gebruik van het CB-label werkt in deze gevallen zelf mystificerend omdat, bewust of onbewust wordt voorbijgegaan aan intellectuele inspanningen, vandaag of in het verleden, om deze begrippen duidelijk te omschrijven.

Veel van de ‘kandidaten CB’ zijn ook inzet van politieke strijd, maken deel uit van wervende retoriek van voorstanders en denigrerende kritiek van tegenstanders. Beleidsgericht wetenschappelijk onderzoek loopt het risico in die strijd te worden meegezogen op het gevaar af besmet te geraken met het CB-virus en zich bloot te stellen aan mogelijke kritiek rond indiceerbaarheid, meetbaarheid enz.

Een relevante vraag is dan of er eventueel een kennistheoretisch equivalent bestaat van wat onder CB verstaan wordt – in een neutrale of negatieve betekenis - en zo ja, wat zijn de mogelijkheden en grenzen voor onderzoek?

1.2 LEVENSKWALITEIT ALS CASE

In deze publicatie wordt het begrip ‘levenskwaliteit’ als case genomen. Het begrip valt voor sommigen ook onder de ‘containercategorie’ omwille van zijn vage eigenschap.

Bekommernis om en verbetering van de kwaliteit van het leven is de laatste jaren in de politieke retoriek vaak als doelstelling aanwezig. Mogelijke verklaringen worden gezocht in de waardeverschuivingen eigen aan de postindustriële samenleving, waarbij de nadruk komt te liggen op ‘postmaterialistische’ waarden. Voor een groter geworden groep die voldoende, behoorlijk of meer dan behoorlijk kan deelnemen aan de materiële consumptie, hangt het ervaren van het ‘goede leven’ niet alleen af van inkomen en koopkracht maar ook van de mate van ‘welbevinden’ op de werkplaats, in het gezin, in de woonomgeving en in de globale natuurlijke omgeving. Dit geheel van tastbare en minder tastbare elementen van het leven wordt samengevat onder de noemer ‘levenskwaliteit’.

Onvermijdelijk is de laatste jaren de kwaliteit van het leven dan ook in het aandachtsveld gekomen van wetenschap en beleidsgericht onderzoek. De Spaanse onderzoeker Fernandez Ballesteros onderzocht aan de hand van bibliografische databanken de evolutie van studies en research m.b.t. “Quality of Life” in verschillende disciplines en specialisaties: ecologie (onder “Urban”), biologie (onder “Biosis”), geneeskunde (onder “Medicine”), psychologie (onder “Psychlit”), en sociaal (onder “Sociofile”). In 1969 waren er 0 referenties onder “Urban”, 1 onder “Biosis”, 1 onder “Medicine”, 3 onder “Psychlit” en 2 onder “Sociofile”. In 1995 werden in diezelfde databanken respectievelijk 112, 1379, 2242, 187 en 137 referenties gevonden. In de biologische en medische literatuur was de toename exponentieel (F. Ballesteros).

De groeiende populariteit van het begrip ‘levenskwaliteit’ staat natuurlijk op zich niet voldoende garant voor zijn ‘indiceerbaarheid’. Men kan moeilijk voorbijgaan aan kritieken die stellen dat het begrip tot een empirisch ‘ongrijpbare soort’ zou behoren. “If quality could be quantified, it would cease to be quality, instead it would be quantity”, zegt Clifford W. Cobb en ook Lawton vraagt zich af: “Is there any chance that we can measure a construct so complex?” Een negatief antwoord op deze vraag maakt het begrip vanuit wetenschappelijk oogpunt precair. Dit zou er immers op neerkomen dat de theoretische

eigenschap levenskwaliteit moet geklasseerd worden onder wat wetenschapsfilosoof Mario Bunge obscure variabelen noemt: niet onmiddellijk waarneembare variabelen die niet te indiceren zijn en derhalve geen voorwerp kunnen uitmaken van empirisch onderzoek. Cobb en Lawton blijven evenwel, elk op hun manier, optimistisch. Kwantitatieve maten, aldus Cobb, zouden niet mogen worden beoordeeld in termen van waar of vals maar zouden moeten worden getoetst op hun vermogen om ons iets dichterbij te brengen bij een op zich onbereikbaar doel. Indicatoren van levenskwaliteit zijn proxis die indirect kwaliteit meten. Lawton is voorwaardelijk optimistisch en antwoordt meteen op zijn vraag: “I say we can if we respect its complexity” (Lawton 1997). Wat dit laatste kan betekenen, wordt voorlopig in het midden gelaten want de hoopvolle boodschap van beide auteurs wordt overschaduwed door een schijnbaar epistemologisch doodvonnis van Wolf Wolfensberger.

Wolfensberger – devader van het ‘normalisatieprincipe’ in de benadering van personen met een ‘handicap’ – adviseert niet meer niet minder: “Let’s Hang Up ‘Quality of Life’ as a Hopeless Term” (W. Wolfensberger). Wolfensberger uitgangspunt is wetenschapsfilosofisch, zeker geen overbodige luxe in een soms mistig discussieforum. Wat is zijn redenering? Wetenschap hoort concepten in alle klaarheid te definiëren en consistent te gebruiken zoals zij gedefinieerd worden. Wanneer een andere partij een begrip in een andere betekenis gebruikt moet deze partij ook duidelijk maken hoe en waarom. Vertogen leiden tot verwarring, of tot chaos, of tot onproductieve controverse in twee situaties: a) verschillende partijen gebruiken dezelfde term, maar één of meerdere partijen slagen er niet in duidelijk te maken hoe de term gedefinieerd en gebruikt wordt; b) alle partijen bereiken een consensus over de formele definitie van een term maar er is toch minstens één partij die betekenissen projecteert in de term die niet deel uitmaken van de formele definitie. Deze officieuze betekenis, die eigenlijk betekenisgrenzen overschrijdt, is een surplusbetekenis die kan worden gelijkgesteld aan overlast.

Vanuit een semantisch en epistemologisch uitgangspunt is het dan beter dergelijk begrip overboord te gooien. Wolfensberger neemt het eigen geesteskind ‘normalisatie’ als voorbeeld. Normalisatie was een aanvankelijk duidelijk gedefinieerd begrip, toegepast op instituties voor opvang van personen

met handicap, dat desondanks een eigen leven ging leiden en door andere ‘partijen’ (meestal in het werkveld zelf) verschillend en ruimer geïnterpreteerd werd. Uiteindelijk nam Wolfensberger afstand van het begrip en verving het door “Sociale rol valorisatie”, een bewust gekozen ‘technische’ term die minder aantrekkelijk is voor een bredere toe-eigening van het begrip. Volgens Wolfensberger vertoef het begrip levenskwaliteit in dezelfde situatie. Hij signaleert 7 probleemfacetten die eigen zijn aan het begrip Quality of Life: 1) zijn intrinsieke culturele relativiteit; 2) een verwarring tussen populatie en individuele (‘klinische’) toepassing; 3) besmetting door overlapping met aanverwante begrippen (welzijn bijvoorbeeld); 4) verwarring tussen objectieve en subjectieve benaderingen; 5) promotie van subjectieve zelfrapportering van quality of life door afnemers van diensten ten koste van kwalitatieve assessment van diensten; 6) verschillende klassen van actoren hebben verschillende invullingen van levenskwaliteit; 7) Selectief gebruik van de term in het kader van ‘doodmaking’ motieven (euthanasie).

Wat Wolfensberger hier aanreikt is een kennistheoretische steun voor de pejoratieve connotatie die met containerbegrippen gepaard gaat. De vraag is echter of een ander equivalent construct eenvoudiger kan uitvallen en gevrijwaard worden van ‘externe’ besmetting³. Vele in het kader van onderzoek gedefinieerde begrippen gaan onvermijdelijk een eigen leven leiden zodra deze via de media in de publieke sfeer terechtkomen. Bovendien, het consensuscriterium in de context van exacte normale wetenschap is niet altijd volkomen bereikbaar in een sociaal wetenschappelijke context en dit omwille van de grotere complexiteit van het sociaal-wetenschappelijk onderzoeksobject (meerdere interveniërende variabelen).

Tenslotte is er nog een niet onbelangrijk pragmatisch argument. Omdat levenskwaliteit ook een politiek wervend begrip is, zijn conceptuele uitklaringen en meetinspanningen juist belangrijk wil men het begrip

uit een retorische vaagheid ‘bevrijden’. Merkwaardig genoeg ontbreekt in Wolfensberger’s opgesomde zeven zonden een achtste zonde, met name het – op enkele uitzonderingen na – volkomen gebrek aan conceptuele definities.

De vaagheid en de complexiteit van het begrip “kwaliteit van het leven” blijkt onder meer uit de diverse benaderingen van dit concept (Raphael e.a., 1996). Doorheen de zoektocht naar omschrijvingen valt op dat de definiëring van de kwaliteit van het leven veelal afwezig of zeer gebrekkig is. De meeste auteurs brengen pas meer klaarheid wanneer ze effectief de kwaliteit van het leven gaan meten. Een belangrijk probleem bij het definiëren van het concept, als dit al gebeurt, is dat men veelal een “operationaliserende” definitie geeft, eerder dan een conceptuele basis te verlenen voor de meting van de kwaliteit van het leven. Men gaat met andere woorden in sterke mate de kwaliteit van het leven definiëren, naargelang van de wijze waarop men dit kan of zal meten. In die zin heeft men te weinig aandacht voor het concept kwaliteit van het leven op zich (Raphael e.a., 1996). Kenmerkend voor het onderzoek op dit terrein is dan ook dat het de neiging heeft ‘data driven’ te zijn, eerder dan gebaseerd te zijn op een duidelijk conceptueel kader (Cutter 1985, 7; Heady, Kelly & Wearing 1993, 64). Een belangrijke uitdaging in de sociale wetenschappen is dan ook het vastleggen van wetenschappelijke methoden, om de kwaliteit van het leven in het algemeen en het subjectief welzijn van individuen in het bijzonder te omschrijven en te meten (Diener & Suh, 1997, 189).

Door het ontbreken van een universele generieke definitie van het begrip levenskwaliteit is er ook geen algemene consensus over het meten van levenskwaliteit. Dit voert ons terug tot Lawton’s vraag en voorwaardelijk antwoord: (Lawton 1997, 1) ‘Is there any chance that we can measure a construct so complex?’ ‘I say we can if we respect its complexity’. Met het oog op operationalisering komt vraag

³ Wolfensberger’s ergernis omtrent ‘Quality of Life’ als valabel domein voor onderzoek is echter ook verklaarbaar vanuit een belangrijk politiek-ethisch motief (zie knelpunt 7). In de medische sfeer is een vertoog over levenskwaliteit vaak gekoppeld aan vertogen over euthanasie. In deze, wat Wolfensberger ‘death-making’ context noemt, suggereert het concept QOL een link tussen de waarde van het leven en de kwaliteit van het leven. Voor sommigen is het dan wellicht een kleine stap ervan uit te gaan dat bepaalde levens omwille van handicap of serieuze functiebeperkingen minder (levens)waarde hebben dan andere (LEFORT en FRASER). Om te vermijden in troebel vaarwater terecht te komen is het expliciteren van de contextualiteit van het begrip levenskwaliteit noodzakelijk. Context slaat dan niet uitsluitend op culturele bepaaldheid maar ook op de specifieke situatie van bepaalde groepen.

en antwoord neer op een dubbele uitdaging. De complexiteit is blijkbaar van een hogere orde dan deze van andere complexe begrippen. De auteur heeft het immers niet over een ‘complex concept’, maar over een ‘concept so complex’. Bovendien ligt klaarblijkelijk de slaagkans van meting in het respect voor die complexiteit. Wellicht ligt hier een aangrijpingspunt voor een positieve kennistheoretische benadering van containerbegrippen.

1.3 ER IS COMPLEXITEIT EN COMPLEXITEIT

Het werken met complexe begrippen is in sociaal-wetenschappelijk onderzoek geen uitzonderlijk gegeven. In termen van operationalisering is gelijk welk begrip met twee of meer dimensies een complex begrip en sociaal-wetenschappelijke disciplines kennen heel wat meerdimensionale begrippen. Begrippen als sociaal-economische status, etnocentrisme, permissiviteit en individualisme horen thuis onder de familie van complexe concepten, omdat zij niet op één dimensie empirisch grijpbaar zijn. Maar bij deze begrippen bestaat er een zekere consensus rond definitie en ontleding in dimensies. Met het concept ‘levenskwiteit’ ligt dit blijkbaar anders. Het gebrek aan een definitie in vele onderzoeken is wellicht toe te schrijven aan de hoge mate van complexiteit.

Maar wat karakteriseert dan die ‘hoge mate’? Ons inziens ligt dit in het ‘open’ karakter van het begrip en de notie ‘open’ houdt hier onmiddellijk verband met veranderlijke context. De vraag is, bestaat er een mogelijk spoor voor een kennistheoretische fundering van wat hier een ‘open’ begrip wordt genoemd? Merkwaardig genoeg is deze verwijzing naar ‘openheid’ nergens terug te vinden in onderzoeken rond levenskwiteit. Impliciet doen de meeste onderzoeken naar ‘levenskwiteit’ alsof dit begrip thuis hoort in het rijtje van meerdimensionale begrippen waarmee sociaal-wetenschappelijk onderzoek zo vaak wordt geconfronteerd en daardoor versluieren zij de specifieke complexiteit van open concepten.

Een expliciet gebruik van de notie ‘open begrip’ is terug te vinden bij een taalfilosofische benadering van het begrip ‘kunst’, die verder bouwt op Wittgensteins’ taalfilosofie. Deze benadering verwerpt essentialistische pogingen om tot een ‘vaste’ kunsttheorie te komen. Deze niet-essentialistische stroming gaat er integendeel vanuit dat het begrip ‘kunst’ een open begrip is dat naargelang de historische

context de mogelijkheid openlaat voor een expansie of zelfs een radicale verandering van de definitie (Galanter, Ph.). Naar analogie met Wittgenstein’s benadering van het begrip ‘spel’ is een ‘open’ begrip dan kennistheoretisch definieerbaar als zijnde een algemeen begrip dat niet onder noodzakelijke en voldoende condities kan gedefinieerd worden (Project Aristotle). Wittgenstein’s voorbeeld van wat een spel genoemd wordt, valt onder deze categorie omdat diverse soorten spelen zowel gelijkenissen vertonen maar toch ook weer erg verschillend zijn. Sommige bord- en kaartspelen veronderstellen het gebruik van kaarten, maar bij kaartspelen komt geen bord te pas. Balspelen kunnen ontspannend zijn maar dat is niet noodzakelijk het geval voor alle spelen. Wittgenstein gebruikte hiervoor de metafoor van familiegelijkenis. Bij het bekijken van portretten of foto’s van voorouders kan het gelaat van voorouder A gelijken op dat van B en B op dat van C enz., maar men kan niet spreken over hét familiegelaat waarvan A, B en C varianten zijn. Zo is er ook niet zoiets als dé levenskwiteit, maar de levenskwiteit bekeken vanuit de biologie, de geneeskunde, de sociologie...

‘Open’ concept betekent dan dat, naargelang de context waarin het begrip wordt gehanteerd, andere definities en ander operationalisering en aan de orde zullen zijn. Het oorspronkelijk open concept zal m.a.w. in functie van de onderzoekscontext aan de hand van specifieke definities afgebakend of m.a.w. ‘gesloten’ worden. De wetenschappelijke context is een eerste contextniveau. Deze bijdrage zal zich in wat volgt alleen concentreren op de sociaal-wetenschappelijke context. Is binnen deze ‘disciplinaire’ afbakening de metafoor van familiegelijkenis ook hanteerbaar of is meteen een conceptuele afbakening denkbaar?

Levenskwiteit heeft betrekking op levensomstandigheden van burgers. Vaak wordt dan in eerste instantie gedacht aan de mate waarin ‘basisnoden’ (voorzien van levensmiddelen, van onderdak, van kleding, het vrijwaren van gezondheid enz.) worden gerealiseerd. Op het eerste gezicht lijkt dit weinig problemen op te leveren voor het formuleren van afgebakende, ‘gesloten’ definities.

Maar is dit wel zo? Is een absolute afbakening van basisnoden wel mogelijk? Bestaat er voldoende garantie dat welke afbakening ook, gezuiverd is van mogelijke culturele vertekeningen? Een consensus hierover is er zeker niet. Men kan niet zomaar voorbijgaan aan de kritiek dat het klassieke lijstje van basisnoden door onze (Westerse) utilitaire cultuur is beïnvloed, met haar sterke nadruk op ‘bezit’ en op

kwantitatieve standaarden (COBB). De 18de-eeuwse economisch denker, Adam Smith, erkende al dat het bezit van goederen zoals kleding, op zich geen waarde heeft maar enkel betekenis krijgt in functie van sociale erkenning in het publieke leven. In menselijke samenlevingen wordt het lenigen van noden steeds bemiddeld door normen, gebruiken, tradities, taboes enz. die historisch en crosscultureel erg verschillend kunnen liggen. In het feodale Europa mochten boeren alleen bruine of zwarte kleding aantrekken, het dragen van lange puntschoenen was een privilege voor aristocraten en het dragen van hermelijn een exclusief voorrecht van de crème de la crème onder de aristocraten, een voorrecht van vorsten en prinsen. In zogenaamde ‘primitieve’ samenlevingen is de verdeling van voedsel onder de stamleden afhankelijk van verwantschapsposities. Kortom, in functie van vergelijkend onderzoek zijn ‘basisnoden’ niet zo ‘basic’ als op het eerste gezicht lijkt. In die zin is het projecteren van onze culturele betekenis van een toch redelijk goed definieerbaar begrip als ‘consumptie’, op deze andere samenlevingsvormen een vorm van anachronisme.

Een ‘verruimde definitie’ van basisnoden zou in de lijn kunnen liggen van wat de econoom Amartya Sen en zijn partner, de moraalfilosoof Martha Nussbaum, ‘capabilities’ noemen. Het begrip capabilities is vertaalbaar als ‘concrete handelingsmogelijkheden of (keuze)vrijheden van een individu’. ‘Capabilities’ slaat op de reële mogelijkheid van een persoon om iets te ‘doen’ of te ‘zijn’ en dus niet alleen te ‘hebben’. Het begrip heeft met andere woorden betrekking op de ontplooiing- en realisatiemogelijkheden van een persoon, zoals kunnen lezen of schrijven, dansen, eten, kunnen werken, kunnen ontspannen enz. Volgens deze omschrijving zijn ‘capabilities’ onuitputtelijke reële mogelijkheden waaruit een mens kan kiezen en waarbij hij of zij zelf kan bepalen die mogelijkheden te realiseren of niet. Het begrip reikt duidelijk een mogelijke multidimensionele maatstaf aan voor een bepaalde benadering van kwaliteit van het leven, maar zegt helaas niet hoe die dimensies moeten worden afgebakend, welke dimensies relevant zijn om levenskwaliteit beleids- en onderzoeksmatig grijpbaar te maken (Robeyns).

Indien het begrip ‘levenskwaliteit’ niet kan herleid worden tot een kwestie van bevrediging van menselijke behoeften en verlangens, dan zou het eerder kunnen thuis horen in een bredere sfeer van ‘menselijke ontwikkeling’ (human development). Ook hier lijkt

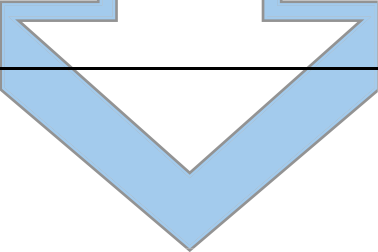

Wittgenstein’s metafoor van ‘familiegelijkenis’ op te gaan, want al worden niet alle ‘capabilities’ (volgens Sen’s definitie) noodzakelijk universeel gewaardeerd, toch blijft het mogelijk erover te spreken in termen van ‘familiegelijkenis’ (COBB).

Hoe dan ook, of nu voor de benadering van levenskwaliteit de voorkeur uitgaat naar een utilitair onderzoeksmodel of naar een verruimd model, al dan niet in de lijn van Sen en Nussbaum, steeds zal moeten worden rekening gehouden met een ‘culturele’ relativisering.

Inde context van sociaal-wetenschappelijke onderzoek zullen definities en validiteit van indicering niet alleen afhankelijk zijn van sociaal-economische, culturele en politieke kenmerken van een samenleving, maar ook van de onderzochte levensdomeinen.

Terugkoppeland naar ons uitgangspunt rond complexiteit kan geresumeerd worden dat de hoge mate van complexiteit van het begrip levenskwaliteit, zowel betrekking heeft op contextafhankelijkheid (wetenschappelijke discipline, culturele context, enz.), op het schaalniveau en op de domeinspecificiteit. Deze drie niveaus van complexiteit zullen onvermijdelijk een invloed hebben op: de keuze van theoretische uitgangspunten, de te hanteren concepten en definities, de daaruit af te leiden dimensies, indiceringen en meting.

Het schema op de volgende bladzijde, naar analogie met een model van Pacione voor het begrip leefbaarheid, illustreert de mate van complexiteit van het begrip levenskwaliteit in een sociaal-wetenschappelijke context en geeft meteen aandachtspunten voor expliciete afbakening en probleemverdichting.

RELATIVITEIT	CONTEXTAFHANKELIJKHEID 	<ul style="list-style-type: none"> - (sociaal) wetenschappelijke discipline (economie, sociologie en culturele antropologie, psychologie) - historisch (tijdruimtelijk) - economische, culturele en politieke context - sociale categorieën: jongeren, ouderen, personen met functiebeperkingen
	SCHAALNIVEAU 	<ul style="list-style-type: none"> - macro: globaal, nationaal, regionaal - meso: stedelijk, lokaal, buurt - micro: individuen of huishoudens
	DOMEINSPECIFICITEIT 	<p>Domeinen van de omgeving</p> <ul style="list-style-type: none"> - natuurlijke omgeving, gebouwde omgeving, voorzieningen, enz. <p>Domeinen van personen</p> <ul style="list-style-type: none"> - gezondheid, financiële mogelijkheden, sociaal netwerk, werk, huisvesting, enz.

THEORIE, CONCEPTUEEL KADER EN CONCEPTDEFINITIES

ONDERZOEKSDOEL: (ZUIVER) WETENSCHAPPELIJK OF BELEIDSGERICHT ?

KEUZE VAN INDICATOREN: INDICATORENTYPE

Contextafhankelijkheid houdt zowel verband met tijdruimtelijk gesitueerde objectieve welvaartskenmerken, culturele en politieke factoren als met de wetenschappelijk disciplinaire invalshoek van waaruit levenskwaliteit wordt benaderd. Dat ‘leven’ vanuit verschillende perspectieven kan worden onderzocht, is een initieel gegeven. Levenskwaliteit is dus onvermijdelijk een multidisciplinair concept dat voor elke discipline specifieke aspectuele definities en operationaliseringën vergt.

Een voorbeeld van de relatie tussen ziektebeleving en culturele context kan de relativiteit van deze beleving illustreren. Uit cultureel-antropologisch onderzoek bij de Mano-stam in Liberia is gebleken dat in deze stam malaria niet als een ziekte wordt beschouwd, omdat er een meerderheid van de stamleden aan lijdt. Mazelen en kinkhoest behoren voor de landelijke Griekse bevolking tot de voorwaarden van normale groei, in de Chinese cultuur wordt ziekte geconcipieerd als balans tussen verschillende krachten (Yin en Yang), enz.

Wanneer cultureel-antropologisch bekeken de subjectieve beleving van ziekte cultureel gebonden is, dan geldt dit zeker voor een meer abstracte theoretische eigenschap als levenskwaliteit. Bovendien stelt zich hier reeds de vraag of het geoorloofd is alleen te focussen op objectieve gegevens. Sommige onderzoekers gaan ervan uit dat levenskwaliteit per definitie subjectief en objectief is. Meer en meer is er een consensus dat subjectieve indicatoren moeten deel uitmaken van onderzoek naar levenskwaliteit. Hoe mensen zich voelen, wordt zowel bepaald door exogene (objectieve) factoren als door endogene (subjectieve) percepties en waarderingen die men heeft over die feiten en factoren van het leven en van zichzelf: “feeling miserable about life can make life as miserable as being miserable in life” (Szalai, A.).

Ook specifieke sociale categorieën worden onder deze contextafhankelijkheid gebracht omdat verwachtingen, preferenties rond levenskwaliteit en percepties van levenskwaliteit kunnen verschillen naargelang leeftijdsverschillen of het al dan niet geplaagd worden door functiebeperkingen.

Vanuit een crossculturele onderzoeksoptiek zijn een aantal vragen essentieel (Bullinger M.):

1. Is levenskwaliteit wel een relevant concept in alle culturen?

Op het eerste gezicht lijkt dit een merkwaardige vraag. Intuïtie zegt ons dat ieder mens streeft naar een ‘goed’, ‘gelukkig’ en ‘kwaliteitsvol’ leven ongeacht de materiële condities. Maar als dit zo is, waarom verschijnt het begrip ‘levenskwaliteit’ vooral vanaf de jaren 80, niet alleen in politieke vertogen maar ook in wetenschappelijke publicaties? Waarom wordt het door sommigen terecht of ten onrechte gekoppeld aan een postmaterialistische cultuur? En wat zijn de mogelijke implicaties van deze koppeling? Betekent dit bijvoorbeeld dat het hanteren van het begrip ‘levenskwaliteit’ in de context van andere historische perioden neerkomt op een anachronisme? Wekt het begrip wellicht andere connotaties op van cultuur tot cultuur? Het zijn cruciale initiële vragen voor onderzoek.

2. Worden bepaalde noties en concepten m.b.t. levenskwaliteit wel gedeeld door alle culturen en groepen?

Specifieke waardesystemen beïnvloeden de perceptie van het ‘goede leven’, het ‘geluk’ de ‘levenskwaliteit’. Waarden als individuele zelfontplooiing en individuele autonomie hebben een belangrijke plaats in ons westers cultureel systeem, maar dit is niet noodzakelijk het geval in andere (sub)culturen. Onderzoeken bij etnische minderheden in de V.S., die een geschiedenis kennen van discriminatie en vaak nog geconfronteerd worden met feitelijke discriminatie, tonen aan dat een sterke groepsidentiteit een ondersteunende factor is in het omgaan met deze situatie. Hun culturele waarden benadrukken meer de collectieve noden van de familie en de ruime groep dan de nood aan individuele zelfrealisatie. Begrijpelijk is de aandacht voor cultuur- en groepsverschillen ook vaker terug te vinden bij onderzoekers die zich richten op de objectieve situatie en de subjectieve situatiebeleving van personen met een fysieke of mentale handicap (Kuehn, M.L., e.a.).

3. Kunnen levenskwaliteitconcepten (steeds) met dezelfde onderzoeksmethoden worden bestudeerd?

Niet alle instrumenten zijn valabel van cultuur tot

cultuur, van groep tot groep voor het beoordelen van levenskwaliteit. Onderzoek gericht op generalisering van onderzoeksresultaten veronderstellen het gebruik van gestandaardiseerde instrumenten zoals een gestandaardiseerde vragenlijst. Voor specifieke groepen zoals personen met een mentale handicap, is het quasi onmogelijk dergelijke vragenlijsten te gebruiken en zijn onderzoekers aangewezen op meer kwalitatieve vormen van beoordeling. Maar ook wanneer standaardisering mogelijk is, kunnen gehanteerde termen van cultuur tot cultuur andere connotaties bevatten. Voor cross-cultureel onderzoek stelt dit specifieke eisen in zake operationalisering en toetsing.

4. Kan levenskwaliteit in alle culturen (of naties) gemeten worden met hetzelfde instrument?

Deze vraag houdt verband met de voorgaande vraag en stelt zich zodra een vraaginstrument is gekozen, bedoeld voor cross-culturele vergelijking. Belangrijke aandachtspunten zijn dan: 1) semantische equivalentie (vertaling van begrippen; mogelijke culturele verschillen qua connotaties enz.), 2) inhoudsequivalentie of de vraag naar mogelijke cultureel inhoudelijke verschillen in het gebruik van woorden en begrippen, 3) ten slotte moet ook de technische equivalentie van bepaalde vraagtypes getoetst worden.

5. Is levenskwaliteit wel cross-cultureel vergelijkbaar?

Wanneer bepaalde vraagvormen zijn gekozen, gesloten vragen bijvoorbeeld, met een beperkt aantal aangeboden antwoordcategorieën, is het niet uitgesloten dat van cultuur tot cultuur een ander responspatroon wordt, opwekt juist omwille van de aangeboden antwoordmogelijkheden. Dit vergt voorafgaande analyse van de variatie in antwoordpatronen.

6. Hoe verhoudt onderzoek naar levenskwaliteit zich t.o.v. beleid en besluitvorming?

De beleidsrelevantie is af te leiden uit de regelmaat waarmee het begrip levenskwaliteit in het politieke discours opduikt. Onderzoek kan begrippen uitklaren en indicatoren aanreiken voor monitoring en beleidsevaluatie. De vraag naar de verhouding tussen beleid en onderzoek slaat echter ook op het bestaan

van mogelijke ethische grenzen in deze relatie. Wolfensberger heeft een punt wanneer hij zich keert tegen een mogelijke verbinding van de 'kwaliteit van het leven' en de 'waarde' van het leven (cf. supra).

HET SCHAALNIVEAU

Er bestaat al een zekere onderzoekservaring voor toepassing van objectieve economische en sociale indicatoren op hogere schaalniveaus dan het individu of huishouden: nationaal of regionaal inkomen; aanwezigheid van voorzieningen enz. Afbakening van 'geografische' gebieden waarvoor leefbaarheid en levenskwaliteit in beeld wordt gebracht, is echter minder eenvoudig. Wordt aan mensen een oordeel gevraagd over de leefbaarheid of (levens)kwaliteit van hun omgeving, dan is het niet uitgesloten dat de 'mental maps' die mensen van hun omgeving maken niet identiek zijn voor iedereen. Deze mental maps kunnen verschillen naar leeftijd en opleiding, naar gebieden waar men komt en naar de snelheid waarmee men zich binnen en tussen gebieden verplaatst. Peilen naar perceptie en beleving van omgevingskenmerken vergt specifieke eisen inzake operationalisering (Pacione).

DOMEIN SPECIFICITEIT

Domeinspecificiteit kan betrekking hebben op mens en/of omgeving. De keuze van concepten en hun operationalisering zal ook afhangen van het schaalniveau waarop het onderzoek toepasselijk is. Het is duidelijk dat in algemene surveys – zoals de APS-survey in Vlaanderen – niet alle domeinen exhaustief kunnen aan bod komen.

De afbakening van de culturele context, van het schaalniveau en van levensdomein(en) waarop onderzoek betrekking heeft, bepalen de keuze van de relevante theorie, het conceptuele kader en de conceptdefinities. In het schema wordt het onderzoeksdoel geplaatst tussen de keuze van theorie en conceptueel kader en de keuze van indicatoren, omdat het conceptueel kader best niet apriori wordt beïnvloed door een pragmatische beleidslogica. Dit sluit niet uit dat indicering kan variëren naargelang het onderzoeksdoel zuiver wetenschappelijk is of beleidsgericht.

Onderzoek wordt steeds gestructureerd door, zij het niet een expliciete theorie, dan toch door impliciete assumpties. Zolang er geen consensus bestaat – zo die er ooit komt! – rond theoretische uitgangspunten voor de studie van levenskwaliteit, zal een expliciete keuze moeten worden gemaakt uit concurrerende theorieën. Hoger vermeld werd kennisgemaakt met twee mogelijke concurrenten: een utilitair model vs. een ‘capability’ model. Het eerste model postuleert het bestaan van absolute basisnoden, het andere model vertrekt vanuit handelingsmogelijkheden en keuzevrijheden. Gaat de voorkeur uit naar het eerste model dan wordt onderzoek gestuurd in de richting van het bezit van middelen om in de basisnoden te voorzien. Gaat de voorkeur naar het andere model dan wordt de zoekhorizon verruimd naar ontplooiing- en handelingsmogelijkheden. Verdere indicering zal vermoedelijk complexer uitvallen in het tweede model dan in het eerste model. Theoretische uitgangspunten genereren concepten en concepten veronderstellen definities. Het expliciteren van deze veronderstellingen, van conceptdefinities, van de context waarop zij betrekking hebben, maar ook van het surrogaatkarakter van indicatoren (zie verder), zou net zozeer in onderzoek naar levenskwaliteit een regel moeten zijn en geen uitzondering. Nu zijn er onderzoekers die uitdrukkelijk gekant zijn tegen afgebakende definities van levenskwaliteit maar tenminste ook duidelijk maken waarom.

Zo stelt Steven Taylor in zijn artikel ‘In support of Research on Quality of Life, But Against QOL’: “This commentary takes the position that inquiries into

quality of life should be encouraged, but that efforts to precisely define and measure the concept should be avoided. In short, I argue in favor of research on quality of life, but against QOL” (Taylor, J.,) (wij onderlijnen). De ‘kwaliteit van het leven’ ziet deze auteur als een bruikbaar ‘sensitizing’ concept - best te vertalen als een richtingzoekend of attenderend concept – daartegenover zouden volgens de auteur precieze definities in functie van QOL-indicatoren neerkomen op een verzakelijking van de werkelijkheid. In tegenstelling tot de richtingzoekende definities zouden operationele definities in een QOL-kader tenderen naar allesomvattende indicatoren of, zo resumeert Taylor: “Quality of life, means something, QOL seems to mean everything”. Uit onze screening van heel wat QOL-literatuur lijkt eerder het tegendeel waar. Veel QOL-onderzoek indiceert vooraleer te definiëren, wat maakt dat in principe alle mogelijke variabelen relevant kunnen worden voor QOL-onderzoek.

Taylor’s standpunt is wel begrijpelijk omdat hij onderzoekswerk verricht op het vlak van mentale handicap. Zijn voorkeur voor richtingzoekende concepten hangt samen met de derde contextgebonden vraag rond onderzoek naar levenskwaliteit (cf. supra): kunnen levenskwaliteitconcepten altijd met dezelfde methoden worden bestudeerd? Gestandaardiseerde interviews steunen op taal en doen beroep op cognitieve functies, bijvoorbeeld wanneer tevredenheid met levensdomeinen aan de orde is. Bepaalde types van mentale handicap gaan gepaard met een verstoord taalvermogen. Het spreekt voor zich dat in deze context gestandaardiseerde vragen onbruikbaar zijn. Taylor’s pleidooi voor ‘sensitizing concepts’ impliceert het herwaarderen van kwalitatieve onderzoeksstrategieën die niet gericht zijn op gestandaardiseerde dataverzameling en statistische dataverwerking. Voor onderzoek naar de subjectieve beleving van personen met een mentale handicap, is kwalitatief onderzoek wellicht de meest aangewezen strategie, naast de objectieve evaluatie van de kwaliteit van opvang en voorzieningen. Het is duidelijk dat de onderzoeksfocus kan verschuiven naargelang de specifieke groepen waarop onderzoek gericht is.

Kritische reflecties als deze van Wolfensberger en Taylor, geformuleerd vanuit het perspectief van personen met een handicap, zijn belangrijk omdat zij onderzoekers die niet vertrouwd zijn met dit perspectief, kunnen behoeden voor een mogelijke tirannie van het (statistisch) normale.

Voor de keuze van de indicatoren is ook de doelstelling van het onderzoek richtinggevend. Is die doelstelling zuiver wetenschappelijk dan gelden slechts conceptuele overwegingen en is iedere keuze binnen het theoretische en conceptuele kader verdedigbaar.

Gelden beleidsmatige uitgangspunten dan worden meestal aanbevelingen voor verbetering verwacht en wordt de keuze van indicatoren best ingegeven door beleidsinhoudelijke overwegingen.

De vraag is natuurlijk of op het vlak van QOL de scheiding tussen beide sferen (wetenschappelijk doel vs. beleidsdoel) niet een louter theoretische kwestie is geworden. Zeker op inhoudelijk vlak steunt de dynamiek van sociaal-wetenschappelijk onderzoek sowieso op maatschappelijke relevantie en deze maatschappelijke relevantie krijgt vroeg of laat altijd een politieke vertaling, hetzij in de institutioneel-politieke arena, hetzij in de bredere sociale arena.

1.4 RESPECT VOOR COMPLEXITEIT ?

Uit het schema valt ook af te leiden dat het noch theoretisch, noch praktisch denkbaar is dat het ‘respecteren van complexiteit’ zou betekenen dat binnen een gegeven contextonderzoek naar levenskwaliteit uitputtend kan en moet zijn qua domeinen, dimensies, subdimensies, multi-pele indicering en operationalisering.

In een artikel over het indiceren van een ander ‘massaal’ begrip als ‘ruimtelijke kwaliteit’ wijst de auteur Jan Schreurs op het belang van de ontwikkeling van een taal die ‘toe-eigenbaar’ is. Voor ruimtelijke kwaliteit betekent dit dan een taal die de complexiteit van ruimtelijke kwaliteit kan omvatten maar tegelijkertijd relatief “eenvoudig” is. “Een van de grote gevaren”, zo gaat de auteur verder “is te streven naar een set indicatoren die even complex is als de omgeving zelf (meerlagig, meerschallig, multifunctioneel) en daardoor nauwelijks bruikbaar wordt” (Schreurs, J.). Het begrip ‘ruimtelijke kwaliteit’ zou hier probleemloos kunnen worden vervangen door begrippen als ‘levenskwaliteit’, ‘leefbaarheid’ enz. Terzijde – maar niet onbelangrijk – mag even

vermeld dat onderzoekers die zich ontfermen over het indiceren van ruimtelijke kwaliteit (ontwerpers, planners..), nog in hogere mate geconfronteerd worden met de grenzen van de (spreek)taal, omdat deze een ruimtelijke dimensie mist. Indiceren in deze context kan zich en hoeft zich ook niet te beperken tot talig uitgedrukte meetbare (kwantificeerbare) indicatoren. Beeldmateriaal kan hier ook ‘tastbare tekens’ verstrekken voor contextafhankelijke ruimtelijke kwaliteit (Schreurs, J.).

Contextualiteit is het sleutelwoord en het vertrekpunt voor een gerespecteerde complexiteit.

Het historisch traject van indicering en operationalisering van het begrip levenskwaliteit kan worden beschouwd als zovele pogingen om open concept af te bakenen en empirisch grijpbaar te maken. In wat volgt wordt allereerst kennisgemaakt met 3 hoofdstromingen, van wat in dit verband een onderzoekstraditie kan worden genoemd. De volgorde waarin deze hoofdstromingen worden voorgesteld, kan chronologisch worden opgevat. In een eerste fase was er hoofdzakelijk aandacht voor de objectieve dimensie van levenskwaliteit. Door de koppeling van levenskwaliteit aan welvaart was indicering vooral gericht op economische indicatoren, later werden deze aangevuld met sociale indicatoren. Vanaf de jaren 80 wordt ook het belang ingezien van de subjectieve dimensie en worden indicatoren ontwikkeld die peilen naar de individuele beleving van levenskwaliteit. Vervolgens gaat onze aandacht naar voorbeelden van empirisch onderzoek in Vlaanderen naar de kwaliteit van het leven. Hier ligt de focus op de subjectieve dimensie. Twee databronnen worden hier benut: gegevens uit de jaarlijkse survey van de administratie Planning en Statistiek en gegevens uit een onderzoek naar de tevredenheid over het lokaal beleid uitgevoerd in Gent.

De APS-survey wordt sinds 1996 jaarlijks georganiseerd door de administratie Planning en Statistiek van het ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Aande hand van face-to-face interviews bij een representatieve aselecte steekproef van 1.500 personen uit de bevolking in het Vlaamse Gewest en de Nederlandstalige bevolking in het Brusselse Hoofdstedelijk Gewest, wordt gepeild naar opinies, attitudes en waardeoriëntaties. Periodiek worden in deze survey ook vragen gesteld rond tevredenheid, wat als een van de subjectieve indicatoren wordt beschouwd voor levenskwaliteit.

Daarnaast is er de survey die sinds 2000 op jaarlijkse basis wordt georganiseerd door de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent. Deze enquête wordt face-to-face afgenomen bij telkens een volkomen aselechte steekproef van 1700 kiesgerechtigde inwoners van de stad Gent.

Deze survey werd opgezet om de (gepercipieerde) kwaliteit van het leven in de stad Gent te meten.

Een belangrijk onderdeel van dit onderzoek vormt de meting van de tevredenheid over het lokaal beleid. Deze survey werd in 2003 eveneens uitgebreid naar de steden Brugge en Antwerpen.

2. EEN ZOEKTOCHT NAAR INDICATOREN OM DE KWALITEIT VAN HET LEVEN TE METEN

Omdat ‘de’ kwaliteit van het dagelijks leven geen onmiddellijk waarneembare theoretische eigenschap is, wordt in onderzoek gebruik gemaakt van indicatoren om deze theoretische eigenschap waarneembaar te maken. Wat kan worden verstaan onder het begrip ‘indicator’? Een indicator is een tastbare aanduiding of een symptoom van een bepaalde eigenschap of toestand.

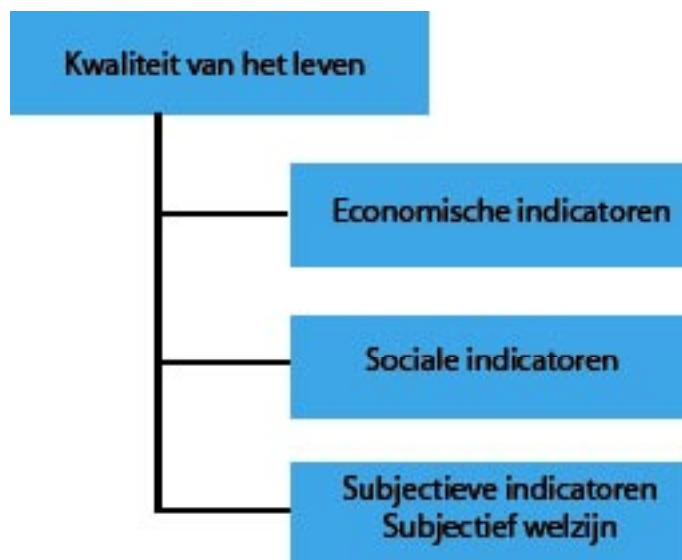
Zo kunnen we bijvoorbeeld een hoge werkloosheid en hoge inflatie zien als indicatoren van een ietwat verziekte economie (Bunge, 1975, 66).

In het sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de kwaliteit van het leven zijn drie benaderingen te onderscheiden.

Conform met deze drie benaderingen wordt er veelal een onderscheid gemaakt tussen drie types indicatoren waarmee de kwaliteit van het leven in kaart wordt gebracht (Diener & Suh, 1997, 189-216).

Het volgende schema resumeert deze drie benaderingen.

Figuur 1: benaderingen van het wetenschappelijk onderzoek in verband met de kwaliteit van het leven

2.1 STUDIE VAN DE KWALITEIT VAN HET LEVEN DOOR MIDDEL VAN ECONOMISCHE INDICATOREN

Eerst is er de meting van de kwaliteit van het leven op grond van louter economische indicatoren, zoals inkomen per capita. Deze benadering gaat ervan uit dat de hoeveelheid van goederen en diensten die door een samenleving wordt geproduceerd of door een individu wordt verworven, de kwaliteit van het leven van respectievelijk deze samenleving of dit individu weerspiegelt. De onderzoekers in deze traditie veronderstellen dat een hogere economische productiviteit de kwaliteit van het leven verhoogt. Wanneer een samenleving een overvloed aan goederen en diensten produceert, kunnen de mensen in deze samenleving (althans diegenen die zich deze goederen en diensten kunnen permitteren) de goederen en diensten kiezen die het best bij hun behoeften passen en zo bijdragen tot een “gewenst” leven. De menselijke noden en behoeften worden in deze visie het best vervuld in een samenleving waar veel goederen en diensten worden geproduceerd (Diener & Suh, 1999, 434). Het onderzoek naar en de definiëring van de kwaliteit van het leven enkel en alleen baseren op economische indicatoren in het algemeen en de mogelijkheid van individuen om goederen en diensten te verwerven in het bijzonder, houdt echter een aantal beperkingen in. In eerste instantie garandeert economische vooruitgang geenszins andere belangrijke facetten van de zogenaamde “objectieve kwaliteit van het leven”. Zo garandeert economische vooruitgang niet dat de criminaliteit daalt en kan

economische voorspoed bijvoorbeeld samengaan met een teloorgang van het milieu.

Ten tweede maken de keuzes van de zogenaamde ‘homo economicus’ hem daarom nog niet gelukkig. Deze keuzes kunnen bijvoorbeeld in strijd zijn met de vigerende normatieve idealen. Economische indicatoren kan men niet gelijkstellen aan psychologische tevredenheid, geluk, et cetera (Carley, 1981b, 17).

Een derde kritische bedenking bij deze benadering betreft de – volgens sommige critici – twijfelachtige veronderstellingen over rationaliteit en transitiviteit bij het maken van keuzes.

Ten slotte is er in het marktdenken geen plaats voor de invloed van belangrijke elementen zoals liefde of zingeving in het leven. Niet-markt gerelateerde aspecten van het leven komen niet aan bod in de studie van de kwaliteit van het leven op basis van economische indicatoren (Carley, 1981b, 17). Ook “irrationele” aspecten hebben namelijk een niet te onderschatten waarde voor de kwaliteit van het leven (Diener, 1995, 107; Diener & Suh, 1997, 190-191; Kahneman, Diener & Schwartz 1999, xii).

2.2 STUDIE VAN DE KWALITEIT VAN HET LEVEN DOOR MIDDEL VAN SOCIALE INDICATOREN

Als reactie op de eerder eenzijdige benadering van de kwaliteit van het leven op grond van economische indicatoren ontstonden er dan ook andere benaderingen van levenskwaliteit. Zo werden sociale indicatoren, in rekening gebracht bij het beschrijven en meten van de kwaliteit van het leven.

Deze benadering kreeg vorm in het midden van de jaren zestig en is het gevolg van een groeiend ongenoegen omtrent de hoeveelheid en de kwaliteit van gegevens beschikbaar voor de overheden. Met deze ontwikkeling zag de zogenaamde “social indicator movement” het levenslicht. Aanvankelijk was deze beweging een reactie op de eenzijdige benadering van de kwaliteit van het leven op basis van louter economische indicatoren. Maar al gauw groeide deze beweging uit tot een heuse onderzoeksdiscipline waarbij men een grote diversiteit aan sociaal-economische gegevens in kaart bracht, gaande van zeer specifieke metingen zoals bijvoorbeeld van de woonkwaliteit tot veel bredere metingen van de kwaliteit van het leven als geheel (Carley, 1981b, 22-34).

Volgens Carley (1981b, 22-34) hebben sociale indicatoren twee belangrijke kenmerken: ze zijn surrogaten en ze zijn meetinstrumenten. Als surrogaten staan sociale indicatoren niet op zich, sociale indicatoren moeten altijd worden teruggekoppeld naar het op zich onmeetbaar concept waarnaar ze peilen. Zo kan men bijvoorbeeld het aantal diefstallen per dag zien als een te analyseren, concrete operationalisering van het op zich abstracte en onmeetbare concept van “veiligheid in de buurt”. Als meetinstrument heeft een sociale indicator betrekking op informatie die conceptueel kwantificeerbaar is. Daarbij moet men informatie vermijden die niet kan worden uitgedrukt op een of andere geordende schaal.

Kenmerkend voor deze sociale indicatoren is het meten aan de hand van objectieve, kwantitatieve statistieken; zij hebben dus geen betrekking op de perceptie van het dagelijks leven. Voorbeelden van dergelijke sociale indicatoren zijn kindersterfte, aantal huisartsen per duizend inwoners en zelfmoordcijfers. Objectieve (economische of sociale) indicatoren betreffen, breed genomen, de levensomstandigheden gemeten door middel van te verifiëren condities inherent aan een gegeven culturele eenheid (Evans, 1994, 47-88).

Zo komt men tot een andere invulling van het begrip kwaliteit van het leven. Deze benadering van “de” kwaliteit van het leven impliceert andere karakteristieken of kwaliteiten die een “goede” samenleving kenmerken. Men noemt andere kwaliteiten van een samenleving – naast goederen en diensten – en ontwikkelt er methoden voor om ze te meten. Zo zou bijvoorbeeld de “goede” samenleving naast een hoge economische productiviteit, ook gekenmerkt kunnen worden door weinig criminaliteit, hoge levensverwachtingen, respect voor de mensenrechten, een gelijke verdeling van de rijkdom et cetera. Binnen deze benadering trachten wetenschappers veelal samenlevingen te vergelijken op grond van indicatoren die een verscheidenheid aan belangrijke sociale indicatoren omvatten (bvb. Diener, 1995). Het stelt (lokale) overheden in staat om duidelijke criteria voorop te stellen teneinde de effecten van het beleid te evalueren.

Sociale indicatoren worden niet altijd onderscheiden van economische indicatoren. Vele auteurs stellen het onderscheid tussen economische en sociale indicatoren in vraag. Zij beschouwen beide als “objectieve” indicatoren om de kwaliteit van het leven

in een bepaalde geografische entiteit te meten (Kahn, 1991, 157). Aangezien de economische wetenschappen kunnen worden gezien als één van de sociale wetenschappen, zou men even goed de economische indicatoren kunnen beschouwen als een bepaald type sociale indicator. In wezen zijn het produceren van goederen en diensten en andere economische bedrijvigheden sociale activiteiten. Het onderscheid tussen economische en sociale indicatoren is evenwel historisch gegroeid (Bunge, 1975, 73-74).

Diener en Suh (1997, 193-195) stellen dat er drie belangrijke voordelen zijn aan het gebruik van sociale indicatoren. Objectiviteit is één van de grootste voordelen. Nu kan objectiviteit op verschillende wijzen worden geïnterpreteerd. Zo kan objectiviteit neerkomen op het bestaan van een brede consensus over de waarde van dergelijke indicatoren. Bijvoorbeeld, wanneer quasi iedereen kindersterfte slecht vindt en geletterdheid goed. Objectiviteit kan ook inhouden dat de karakteristiek in kwestie met grote nauwkeurigheid, d.i. zonder veel meetfouten, kan worden gemeten. Zo kan bijvoorbeeld kindersterfte nauwkeurig worden omschreven en gemeten. Ten slotte kan de objectiviteit van sociale indicatoren slaan op onafhankelijkheid t.o.v. persoonlijke percepties van mensen.

Een tweede voordeel van sociale indicatoren, naast hun objectiviteit, ligt in hun vermogen om een beeld te geven van de normatieve idealen en de gedeelde waarden van een samenleving. De sociale karakteristieken die worden gemeten, zijn niet enkel gebaseerd op hun invloed op bijvoorbeeld het geluk van de inwoners, maar geven ook een aantal wijdverspreide gedeelde waarden weer. M.a.w. men meet wat belangrijk wordt geacht.

Ten slotte kunnen sociale indicatoren ook belangrijke elementen van het dagelijks leven weergeven die niet door middel van puur economische of subjectieve indicatoren kunnen worden weergegeven.

Deze voordelen maken van sociale indicatoren ideale ijkpunten teneinde de effecten van het vooropgestelde beleid te toetsen. Het gebruik van sociale indicatoren heeft echter ook een aantal nadelen. Een eerste groep nadelen houdt verband met de "objectiviteit" van sociale indicatoren. Zo zijn dergelijke indicatoren ook feilbaar. Onderrapportering van het aantal diefstallen is daar een voorbeeld van. Stel dat deze sociale indicatoren toch accuraat meten, dan nog stelt zich het probleem van interpretatie van de bekomen cijfergegevens en het daaraan gerelateerd probleem van onvermijdelijk

subjectieve beslissingen in het selecteren, meten en interpreteren van sociale indicatoren. Wilt men bijvoorbeeld het aantal diefstallen rapporteren dan moet men onvermijdelijk ook een omschrijving geven van wat nu precies verstaan wordt onder 'diefstal'. Subjectieve beoordelingen hebben dus onvermijdelijk een invloed op schijnbaar "objectieve" gegevens (Diener & Suh, 1997, 195-197). Dit methodologisch probleem houdt verband met het feit dat sociale indicatoren veelal betrekking hebben op niet-kwantificeerbare of vage concepten (zoals gezondheid en veiligheid), die worden gemeten door surrogaten (zoals de levensverwachting en het aantal diefstallen). Deze surrogaten worden veelal gekozen op basis van de beschikbaarheid van data of het gemak waarmee ze kunnen worden gemeten, eerder dan op basis van theoretische overwegingen (Cutter, 1985, 8).

Stel dat bepaalde sociale indicatoren accuraat te meten zijn en er eensgezindheid bestaat over de operationalisering, dan blijft de vraag of deze indicatoren een eensgezind beeld geven van wat als "goed" wordt ervaren. M.a.w. het is vaak moeilijk om te komen tot eensgezindheid over het optimale niveau van indicatoren en over de afweging tussen diverse specifieke indicatoren en waarden. Wezenlijk komt dit neer op een selectieprobleem van variabelen (Cutter, 1985, 8).

Nog een knelpunt betreft de ad hoc selectie van bepaalde sociale indicatoren. De keuze is in wezen subjectief (Jacob & Willits, 1994, 171-173). Dit geeft aanleiding tot eindeloze controverses omtrent de te selecteren indicatoren en de weging ervan (Drewnowski, 1980, 15-32). Deze onenigheid heeft ook repercussies op het beleidsmatig gebruik van het onderzoek op grond van sociale indicatoren (Carley, 1981a, 15-33). Het veelal impliciete waardeoordeel dat verbonden is aan de keuze van specifieke sociale indicatoren is dan ook een belangrijk nadeel van deze benadering. Het potentieel gevaar van specifieke sociale indicatoren ligt in hun aanwendbaarheid voor specifieke politieke belangen of in hun vertekening door administratieve onwil of slecht weergegeven data. Zo wordt vastgesteld dat de "social indicators movement" eerder ad hoc uitgroeide op basis van de specifieke informatienoden in het kader van beleidsvoering. Een systematisch wetenschappelijk raamwerk op grond van theorie en causale relaties ontbreekt in hoge mate (Carley, 1981a, 12-13). Ondanks de vele pogingen van diverse internationale instellingen om te komen tot meer gestandaardiseerde data is er nog steeds een grote verscheidenheid aan definities en operationaliseringen

van de diverse sociale indicatoren (Cohen, 2000, 85). Naast het probleem van hoe men bepaalde aspecten meet is er ook nog de vraag welke objectieve sociale indicatoren men moet meten (Johnston 1979, 207-209).

Een ander mogelijk bezwaar tegenover het gebruik van sociale indicatoren houdt verband met hun sterke correlatie met puur economische indicatoren. Dit wijst erop dat economische indicatoren ons een indicatief beeld kunnen geven van de materiële kwaliteit van het leven in een gegeven gemeenschap (Diener & Diener, 1995, 275-286).

Wellicht de grootste beperking van sociale indicatoren om levenskwaliteit te meten, is dat deze objectieve karakteristieken ons geenszins garanties geven over het belang dat inwoners eraan hechten in de ervaring van hun dagdagelijks leven of hun kwaliteit van het leven (Andrews, 1974, 279-282).

De ontwikkeling en het gebruik van subjectieve indicatoren in het onderzoek naar de kwaliteit van het dagelijks leven komt voort uit de wens van onderzoekers om een beeld te krijgen van de eigenlijke levenservaringen van mensen. Een benadering alleen op grond van economische of sociale indicatoren veronderstelt dat objectieve indicatoren een betekenis op zich hebben (Kennedy, Northcott & Kinzel, 1978, 457) en deze betekenis van de objectieve wereld voor het individu voorschrijft.

Hoe individuen het dagdagelijks leven ervaren, is veel complexer dan wordt verondersteld door descriptieve sociale indicatoren. Want uiteindelijk zijn deze gebaseerd op (voor het individu op zich) externe omstandigheden in een samenleving. Zoals Schneider (1975, 497) aangaf, is er geen apriori reden om te geloven dat een aggregatie van sociale indicatoren ook een weerspiegeling is van de kwaliteit van het leven zoals deze door de inwoners wordt ervaren. Een dergelijke misvatting geeft, aldus Schneider, aanleiding tot een verwarring van wat hij noemt de fysische en psychische aspecten van "het welzijn". Er is in de benadering op grond van economische of sociale indicatoren geen plaats voor de visie van het individu (Ziller, 1974, 301). Daarenboven werd in diverse onderzoeken duidelijk dat de sociale indicatoren slechts matig of niet samenhangen met de gerapporteerde niveaus van de gepercipieerde kwaliteit van het leven of het subjectief welzijn van individuen (Campbell, Converse & Rodgers, 1976). Sociale indicatoren slagen er niet in om de perceptie door de individuen te meten (Fletcher & Lorenz, 1985, 333). Gezien de niet-perfekte relatie tussen objectieve omstan-

digheden enerzijds en de ervaring door de individuen anderzijds, raakten meer en meer wetenschappers en beleidsverantwoordelijken overtuigd van het belang van zogenaamde subjectieve indicatoren om de kwaliteit van het leven te meten.

2.3. STUDIE VAN DE KWALITEIT VAN HET LEVEN DOOR MIDDEL VAN SUBJECTIEVE INDICATOREN

Een derde benadering meet de kwaliteit van het leven door middel van subjectieve indicatoren. Deze aanpak wordt ook wel eens de studie van de "gepercipieerde kwaliteit van het leven" of het "subjectief welzijn" genoemd. In deze benadering ligt de nadruk op de evaluatie van het individuele leven, zowel in de zin van de beoordeling van de (algemene) levenstevredenheid (het cognitieve) als in de zin van affectieve reacties (gemoedstoestand en emoties). Binnen deze benadering is het individu met een "wenselijk" of "goed" leven een individu dat een hoge mate van (algemene) levenstevredenheid heeft en veel aangename emoties en weinig onaangename emoties ervaart. In deze visie is de ideale samenleving gedefinieerd als een samenleving waarin alle mensen gelukkig en tevreden zijn en zich goed voelen. De lijst van algemene subjectieve indicatoren van de kwaliteit van het dagelijkse leven kan evenwel aangevuld worden met een reeks meer specifieke indicatoren, zoals verschillende facetten van levenstevredenheid (bijvoorbeeld de tevredenheid over de huidige werksituatie, het gezin, het globaal stadsbeleid, et cetera) (Abbey & Andrews, 1985, 7; (Diener & Suh, 1999, 434-435).

Volgens een basispremissie in de studie van het subjectief welzijn is het belangrijk om op een directe manier de cognitieve en affectieve beoordeling door het individu van zijn of haar leven te meten. Het komt er dan op aan op een of andere manier toegang te krijgen tot de individuele gevoelens en gedachten. In essentie zijn er twee mogelijkheden.

In eerste instantie kan men openlijk gedrag waarnemen en op basis daarvan afleiden wat de gedachten zijn van het individu. De vraag hierbij is evenwel in welke mate en op welke manier mensen blijf geven van hun subjectief welzijn door middel van waarneembaar gedrag. Globaal kunnen we stellen dat het verband tussen diverse gedragingen en het subjectief welzijn van individuen nog niet voldoende is onderzocht.

Een tweede en meer valide manier is het stellen van vragen, bijvoorbeeld door middel van face-to-face enquêtes (Veenhoven, 1984, 39).

Zoals de term subjectief welzijn op zich al aangeeft is deze onderzoekstraditie voornamelijk begaan met de eigen, interne, beoordeling van het welzijn eerder dan met indicatoren die beleidsverantwoordelijken, academici of anderen als belangrijk beschouwen. De interne reactie op en de ervaring van gebeurtenissen en situaties in het leven zijn essentieel in het onderzoek naar het subjectief welzijn (Diener & Suh, 1997, 201). Dat subjectieve indicatoren een directe meting zijn, is dan ook een belangrijk gegeven in deze benadering van de kwaliteit van het leven (Harwood, 1976, 475). Kortom, de ervaringen van de mensen op zich staan centraal in het onderzoek naar subjectief welzijn.

Subjectieve indicatoren kunnen de bevindingen op grond van (objectieve) economische en sociale indicatoren vervolledigen (Andrews, 1974, 283; Davis & Fine-Davis, 1991, 108). Wanneer objectieve en subjectieve indicatoren convergeren, sterkt dit de conclusies over de kwaliteit van het leven. Wanneer in het andere geval de resultaten uiteenlopen, is dit een reden te meer om de betekenis van de indicatoren aan een nader onderzoek te onderwerpen (Diener & Suh, 1997, 205). Subjectieve indicatoren kunnen dus in zekere zin ook een middel zijn om na te gaan in hoeverre een reeks objectieve metingen adequaat zijn voor het in kaart brengen van de kwaliteit van het leven. Kennis omtrent subjectieve indicatoren kan een belangrijke rol spelen in het vastleggen van de prioriteiten in de ontwikkeling van objectieve sociale indicatoren (Andrews, 1974, 284). Dit heeft ook tot gevolg dat door rekening te houden met de perceptie van de inwoners, de beleidsrelevantie van de gehanteerde indicatoren om de kwaliteit van het leven te meten (door middel van economische, sociale of subjectieve indicatoren) wordt verhoogd (Findlay, Rogerson & Morris 1988, 105).

Een tweede voordeel van de meting van het subjectief welzijn situeert zich op het gebied van het vergelijkend onderzoek. Aangezien bij de bestudering van het subjectief welzijn vaak gemeenschappelijke dimensies worden gebruikt, zoals de mate van levenstevredenheid, leent een dergelijke schaal zich beter tot het vergelijken van onderzoeksresultaten uit diverse populaties. De internationale vergelijkbaarheid van sociale en economische indicatoren is vaak problematisch,

aangezien er vaak verschillende maatstaven worden gebruikt in het definiëren en meten van (objectieve) economische en sociale indicatoren (Andrews, 1974, 283; Diener & Suh, 1997, 205; Harwood, 1976, 475).

Een ander voordeel van subjectieve indicatoren ligt in de mogelijkheid om specifieke problemen te detecteren die bijzondere aandacht moeten krijgen. Deze problemen kunnen betrekking hebben op specifieke facetten van het leven en/of voor specifieke subgroepen binnen een populatie (Davis & Fine-Davis, 1991, 108).

Ook al wekt bij velen de term “subjectief” de indruk van minder wetenschappelijke betrouwbaarheid, toch blijken metingen van subjectief welzijn een vrij hoge validiteit en betrouwbaarheid te hebben. Diverse onderzoeken vertonen een vrij hoge stabiliteit doorheen de tijd voor verschillende operationalisering van het subjectief welzijn. Zo werden er sterke correlaties gevonden tussen de waarden op diverse schalen voor subjectief welzijn op verschillende tijdstippen bij dezelfde personen. Deze correlaties – die een indicatie geven van de temporele stabiliteit – situeren zich in de grootteorde van 0,5 tot 0,7 over verschillende jaren (Diener, 1994, 103-157). Overigens moeten subjectieve indicatoren beschikken over twee belangrijke eigenschappen: stabiliteit in onveranderende omstandigheden en gevoeligheid in veranderende omstandigheden. Uit het onderzoek van Atkinson (1982) bleek dit het geval te zijn. Ook bleken de zogenaamde “response-artefacten”, zoals de invloed van sociale wenselijkheid, niet zo sterk te zijn als vaak wordt aangenomen (Diener e.a., 1991, 35-36; Eysenck, 1990, 5-6; Hagedorn, 1996, 141; Kozma & Stones, 1988, 1-14; Michalos, 1991, 9). Daarnaast werd vastgesteld dat de scores die de respondenten zelf gaven op de schalen die hun subjectief welzijn meten, sterk correleerden met de beoordeling van significante anderen (zoals familie en vrienden) (Diener & Suh, 1997, 205).

Er zijn echter ook nadelen die eigen zijn aan de meting van subjectief welzijn. Hoewel de zelfgerapporteerde metingen van subjectief welzijn over een goede validiteit en betrouwbaarheid blijken te beschikken, zou het naïef zijn te stellen dat de antwoorden van elk individu accuraat zijn. Zo werd er onder meer door Schwartz en Strack (1991) gewezen op een aantal situationele factoren die een invloed kunnen hebben op de rapportering van subjectief welzijn⁴. Deze

situationele factoren zijn echter quasi onmogelijk te meten. De invloed van deze factoren wordt echter voor een belangrijk deel, zoniet helemaal, geneutraliseerd als we de gegevens voor een grotere groep aggregeren door bijvoorbeeld een gemiddelde weer te geven. Indien men vaststelt dat groep A een beduidend lagere tevredenheid kent dan groep B, is de kans quasi onbestaande dat alle respondenten in groep A toevallig op het moment van de afname van de enquête een slechte dag hadden, terwijl de respondenten van groep B even toevallig een uitzonderlijk goede gemoedstoestand kenden.

Daarnaast zijn subjectieve indicatoren mogelijkwijze geengoede afspiegeling van de “objectieve” kwaliteiten van een bepaalde samenleving. Zo kunnen metingen van subjectief welzijn eerder afhankelijk zijn van persoonlijke karaktertrekken en relaties in plaats van de “objectieve” kenmerken van een samenleving. In deze context is het belangrijk om te wijzen op de invloed van processen zoals aanpassing aan de gegeven situatie en verwachtingen van individuen. Deze processen kunnen een invloed hebben op de beoordeling van de kwaliteit van het dagelijkse leven door individuen (Diener & Suh, 1997, 207). Dus wanneer we de kwaliteit van een samenleving willen beoordelen is het belangrijk om ook oog te hebben voor het subjectieve welzijn van de inwoners, zonder dat dit evenwel het enige criterium kan zijn in de beoordeling.

Ten slotte moet men er zich van bewust zijn dat subjectief welzijn op zich een waarde is. Het belang dat men aan deze waarde hecht, kan variëren van individu tot individu, van sociale groep tot sociale groep en van samenleving tot samenleving (Diener & Suh, 1997, 206; Diener e.a., 1995, 7-10). Zo kan men de bezorgdheid over de kwaliteit van het leven in het algemeen en het subjectief welzijn op zich zien als een postmaterialistische waarde (Bearden, Netemeyer & Mobley, 1993, 116; Inglehart, 1981, 881). Anderen wezen op de ideologische ondertoon die mogelijkwijze aanwezig is in de meting van het

subjectief welzijn. De redenering daarbij is dat de algemene levenstevredenheid – als een belangrijke subjectieve indicator – deels mede zou bepaald zijn door “instemming” met, “tevredenheid” over of eerder conservatieve oriëntaties tegenover maatschappelijke instituties. Buttel, Wilkening en Martinson (1979, 474-485) stelden dit aspect aan de kaak en voerden er een empirische studie over uit. Hun argument was namelijk dat de ideologische oriëntering van een individu, geoperationaliseerd door zijn tevredenheid over de samenleving op zich, het subjectief welzijn van een individu kan beïnvloeden. Een tegenargument is evenwel dat ook de tevredenheid over het maatschappelijke/politieke bestel kan worden beschouwd als één van de verschillende facetten, die vorm geeft aan de beleving van het dagdagelijkse leven. Hoewel Buttel, Wilkening en Martinson er niet overtuigend in slaagden om dergelijke politiek-ideologische component te detecteren in de meting van het subjectief welzijn, is het niettemin wel interessant om ook oog te hebben voor een mogelijke samenhang tussen indicatoren van subjectief welzijn enerzijds en een aantal politieke attitudes anderzijds.

⁴Zo werd bijvoorbeeld vastgesteld dat de eerder affectgeladen metingen van het subjectief welzijn (zoals de meting van positief en negatief affect, alsook de meting van de notie geluk) in zekere zin worden beïnvloed door seizoenseffecten. De mate van geluk zou relatief iets hoger liggen in de lente, lichtjes dalen in de zomer en de herfst, opnieuw sterker dalen in de winter om dan weer te stijgen in de lente. Voor de eerder cognitief geladen schalen (zoals deze die de algemene levenstevredenheid meten) werd dit niet vastgesteld (Smith 1979). We willen er op wijzen dat men aanwijzingen vindt in deze richting, maar dat meer uitgebreid empirisch onderzoek vooralsnog ontbreekt.

2.4 OBJECTIEVE (ECONOMISCHE OF SOCIALE) OF SUBJECTIEVE INDICATOREN?

Zoals aangegeven komt de discussie over het type indicatoren om de kwaliteit van het leven te meten neer op de discussie tussen objectieve dan wel subjectieve indicatoren. Het prefix “subjectief” betekent hier dat de criteria voor de beoordeling kunnen variëren van persoon tot persoon. In dat geval zijn de standaarden niet expliciet en is een externe onafhankelijke beoordeling niet mogelijk (Veenhoven, 1996, 1). Objectieve indicatoren van hun kant refereren naar objectief waarneembare feiten of omstandigheden van het sociale leven, ongeacht de perceptie van deze feiten of omstandigheden. Subjectieve indicatoren geven de (per definitie subjectieve) perceptie van mensen weer van hun leven in de gegeven omstandigheden (Oppong, Ironside & Kennedy, 1988, 605-620). Bharadwaj en Wilkening (1977, 421-439) stellen dat objectieve indicatoren ons meer zeggen over de kwantiteit dan over de kwaliteit van het leven.

We moeten evenwel benadrukken dat de zogenaamde “objectieve” indicatoren in zekere zin ook het product zijn van percepties en bijgevolg enigszins subjectief zijn (cf. supra, Cummins, 2000, 56). Dit was dan ook de argumentatie van sommige onderzoekers om het nut van het onderscheid tussen subjectieve en objectieve indicatoren in twijfel te trekken (Andrews & Withey, 1976, 5). Zogenaamde objectieve indicatoren worden ongetwijfeld beïnvloed door subjectieve elementen (cf. supra). Percepties en gevoelens zijn ongetwijfeld subjectieve gegevens, maar ze zijn “echt” voor de mensen die het ervaren (Campbell, 1980, 12).

Opvallend is dat de meerderheid van het onderzoek naar de kwaliteit van het leven bestaat uit informatie over de leefomstandigheden van bepaalde populaties en subpopulaties. Men maakt dus voornamelijk gebruik van objectieve indicatoren. De informatie over de manier waarop de mensen binnen deze populaties denken en voelen over hun leefomstandigheden, maakt slechts een minderheid uit van het bestaand onderzoek. Rodgers en Converse kwamen tot deze vaststelling in 1975 (127). Hoewel er al belangrijke stappen zijn gezet in de studie van de gepercipieerde kwaliteit van het leven, moeten we vandaag de dag, enkele decennia later, besluiten dat er nog steeds relatief weinig gebruik wordt gemaakt van subjectieve indicatoren. Een belangrijke reden voor deze nadruk op het beschrijven van de leefomstandigheden van

een populatie is, volgens Rodgers en Converse (1975, 127), in eerste instantie “convenience”, gemak. De zogenaamde objectieve indicatoren zijn makkelijker beschikbaar dan de zogenaamde subjectieve indicatoren. Daarnaast leefde lang de overtuiging dat subjectieve indicatoren voor de kwaliteit van het leven minder betrouwbaar en minder valide en (daardoor) minder bruikbaar zouden zijn dan objectieve indicatoren (cf. supra).

De vaststelling dat ook subjectieve indicatoren worden gebruikt in de studie van de kwaliteit van het leven, komt omdat de term “kwaliteit van het leven” ten minste deels ook refereert naar de wijze waarop individuen hun eigen leven percipiëren. Deze redenering impliceert dat voor elke objectieve indicator die men hanteert in de studie van de kwaliteit van het leven, er een duidelijke link zou moeten zijn tussen deze indicator en de gevoelens en houding van de mensen waarop deze indicator van toepassing is. Deze stelling contrasteert met de stelling dat bepaalde omstandigheden objectief “beter” zijn dan andere omstandigheden. (Rodgers & Converse, 1975, 127).

Het is evenwel ook mogelijk om een tussenpositie in te nemen tussen beide extremen, met respect voor de relatieve verdiensten van zowel de benadering op grond van objectieve als die op basis van subjectieve indicatoren van de kwaliteit van het leven. In navolging van Converse, Rodgers en vele anderen, kan gesteld worden dat beide types van indicatoren essentieel zijn om inzicht te krijgen in de kwaliteit van het leven. Beide types indicatoren zijn complementair. Zo zijn objectieve gegevens over fenomenen zoals werkloosheid, gezondheidszorg en misdaad op zich betekenisloos, tenzij deze fenomenen enige implicaties hebben voor de beleving van het dagdagelijkse leven van de mensen waarop deze gegevens betrekking hebben. De attitudes en percepties van bepaalde groepen die te maken hebben met een reeks problemen, komen niet altijd overeen met deze van de totale populatie.

Om deze reden kan de directe meting van de percepties en evaluaties van een specifiek doelpubliek, noodzakelijk zijn voor de interpretatie van de objectieve gegevens. Het is evenwel ook zo dat mensen een opmerkelijke aanpassing of gewenning vertonen aan bepaalde situaties die anderen onaccepteerbaar achten. Wanneer er in sterke mate sprake zou zijn van gewenning bestaat het gevaar dat subjectieve

data alleen de mate waarin er sprake is van echte ongelijkheden verdoezelen (Rodgers & Converse, 1975, 128).

Gezien de uiteenlopende voor- en nadelen van deze diverse benaderingen van de sociaal-wetenschappelijke studie van de kwaliteit van het leven, is het belangrijk om de complementariteit van de drie verschillende benaderingen te benadrukken (Diener & Suh, 1997, 189; Scheer 1980, 150-151; Carley, 1981b, 18). Veel te vaak wordt in het onderzoek naar de kwaliteit van het leven enkel gebruik gemaakt van objectieve (economische of sociale) indicatoren of enkel van subjectieve indicatoren. Het besef is evenwel gegroeid dat de verschillende types van indicatoren interessante, bruikbare en complementaire informatie geven over de kwaliteit van het leven (Andrews, 1980, 277-278).

In de literatuur worden diverse redenen aangegeven waarom er een beperkte samenhang is tussen de “objectieve” leefomstandigheden enerzijds en het subjectief welzijn anderzijds. De theoretische redenen daaromtrent hebben voornamelijk betrekking op de psychologische processen die aan de basis liggen van de beoordeling van het leven of een specifiek facet ervan. Glatzer & Mohr (1997) kwamen – wat de theoretische redenen betreft – tot een zestal verklaringen. Ten eerste zouden mensen de eigen individuele verbetering in hun levensomstandigheden, enkel beoordelen in vergelijking met een voor hen relevante groep met een relatief hoog subjectief welzijn. Verbeterde omstandigheden voor de groep als geheel zouden niet worden beoordeeld. Een tweede verklaring legt de oorzaak bij de rol die sociale wenselijkheid zou kunnen spelen in de meting door middel van subjectieve indicatoren (cf. infra). Een derde mogelijke verklaring is gelegen in de aanpassing van de verwachtingen naargelang de omstandigheden. Ten vierde zou men de verklaring kunnen zoeken in het feit dat het uiten van ontevredenheid cultureel geconditioneerd is en daardoor deels onafhankelijk is van de actuele ervaringen. Een vijfde mogelijke verklaring zoekt men in de stelling dat diegenen die in betere leefomstandigheden leven in hogere mate openstaan voor andere waardestandaarden en daardoor eerder kritiek en ontevredenheid zouden uiten. Een zesde en laatste verklaring die wordt aangegeven door Glatze en Mohr is dat verschillende individuele vergelijkingsstandaarden worden gebruikt door mensen in vergelijkbare sociale omstandigheden. Al deze mogelijke verklaringen zijn elementen die de

relatie tussen de leefomstandigheden op zich en de beoordeling ervan kunnen verzwakken.

Ook diverse methodologische redenen worden opgegeven. Zowel objectieve als subjectieve indicatoren worden in meer of mindere mate gekenmerkt door meetfouten. Lee en Marans (1980) gingen dieper in op deze meetfouten in hun zoektocht naar de reden waarom objectieve en subjectieve indicatoren niet sterk correleren met elkaar. Uitvoerig wordt ingegaan op de zogenaamde “scale discordance”, het verschil in schaal waarop ze worden gemeten. De term “scale discordance” betekent dat objectieve sociale indicatoren worden verzameld voor specifieke territoriale eenheden (bijvoorbeeld op het niveau van de steden, deelgemeenten, statistische sectoren), terwijl dit wellicht niet het geval is voor subjectieve indicatoren. Het is namelijk weinig waarschijnlijk dat de territoriale basis van de perceptie van een individu exact samenvalt met de grenzen van de administratieve omschrijvingen, die werden gehanteerd bij de gegevensverzameling van de sociale indicatoren. Men illustreerde dit onder meer met de term ‘buurt’. Wat een inwoner verstaat onder de term “buurt” komt wellicht niet overeen met de indeling in bijvoorbeeld statistische sectoren door de (lokale) overheden.

Daarnaast wordt erop gewezen dat systematische fouten en toevalsfouten mogelijkwijze mee aan de basis liggen van een zwak verband tussen “objectieve”, sociologisch relevante, indicatoren enerzijds en het subjectief welzijn anderzijds. Een voorbeeld van een systematische fout is het gegeven dat een aantal mensen consequent de neiging heeft om telkens “akkoord” te zijn met een reeks uitspraken, los van de inhoud ervan. Een voorbeeld van zogenaamde toevalsfouten zijn de zogenaamde “mood-of-the-day effects”. Bij dergelijke effecten speelt de gemoedstoestand van de respondenten op een bepaald moment een rol (Moum, 1988). Anderzijds kan worden opgemerkt dat het meten van gevoelens van respondenten op zich een belangrijk aspect vormt van het peilen naar het subjectief welzijn van de respondenten. Er kan gewezen worden op de belangrijke affectieve dimensies bij de meting van het subjectief welzijn, die peilen naar de gevoelens van respondenten. Niettemin kunnen gevoelens ook een invloed hebben op de algemene levenstevredenheid die eerder peilt naar de cognitieve dimensie van het subjectief welzijn (cf. infra).

Dat de samenhang tussen objectieve en subjectieve indicatoren voor de kwaliteit van het leven niet sterk

is, impliceert dat elke set van indicatoren verschillende karakteristieken van een samenleving meet. De ene set indicatoren kan dan ook niet als surrogaat voor de andere worden gebruikt (Kuz 1978, 410; Bush 1983, 382-383). In essentie meten de verschillende benaderingen iets anders en zijn ze gezien hun voor- en nadelen beiden relevant, wil men de kwaliteit van het leven in kaart brengen.

3. METING VAN SUBJECTIEF WELZIJN

3.1 DEFINITIES EN INDICERING VAN DE SUBJECTIEVE DIMENSIE

Binnen de onderzoekstraditie die gebruik maakt van objectieve indicatoren om de kwaliteit van het leven te meten, bestaat er al een zekere consensus rond indicering. Anders is het gesteld met de subjectieve dimensie. Vooral op dit vlak bestaat nog enige conceptuele verwarring. Begrippen als levenstevredenheid, subjectief welzijn en geluk worden nog al te vaak schijnbaar probleemloos door elkaar gebruikt. Of zoals Andrews het formuleert: “These terms are not all comparable, but each has important links to life quality, and nobody has yet succeeded in dividing up the conceptual territory in an elegant, uncontested way” (Andrews).

Toch zijn er ook voorbeelden van een expliciete conceptuele afbakening. In de sfeer van de gezondheidszorg is er een duidelijke kentering en wordt levenskwaliteit niet meer louter vanuit een fysieke dimensie van welbevinden gedefinieerd. Zo definieert de Wereldgezondheidsorganisatie het begrip levenskwaliteit als: ‘an individual’s perception of their position in life in the context of the culture and value systems in which they live and in relation to their goals, expectations, standards and concerns’ (WHO, 1998).

Aanwezige elementen in deze definitie zijn: 1) individuele subjectieve beleving (perceptie) van de eigen levenspositie, gerelateerd aan 2) persoonlijke doeleinden verwachtingen normen en bekommernissen, 3) in de context van culturele waardepatronen. Het ontbreken van objectieve elementen in de definitie zelf wordt wel opgevangen

door deze te beschouwen als objectieve factoren, die de (subjectieve) levenskwaliteit (afhankelijke variabele) zullen beïnvloeden (onafhankelijke variabelen).

Wordt van deze definitie uitgegaan dan vergen onder meer begrippen als perceptie van de eigen levenspositie, (persoonlijke) doeleinden, verwachtingen, standaarden en bekommernissen verdere indicering.

Zoals hoger reeds vermeld, wordt het begrip ‘subjectief welzijn’ als overkoepelend begrip binnen de subjectieve dimensie, meestal ontleed in een cognitieve en een affectieve component. In het onderzoek omtrent schalen om het subjectief welzijn te meten, wordt er aangenomen dat dergelijke schalen zowel de invloed van cognitie (i.e. de rationele component), als affect (i.e. het gevoelsmatige, emotionele, de irrationele component) alsook andere factoren (zoals meetfouten etc.) weerspiegelen (Horley & Little, 1985, 189-197). De cognitieve dimensie wordt veelal gemeten door te peilen naar algemene levenstevredenheid, te omschrijven als een (min of meer) bewust, cognitief oordeel over de tevredenheid met het leven als geheel.

Daarnaast werden er specifieke schalen ontwikkeld teneinde de cognitieve dimensie meer zuiver te meten (bijvoorbeeld de “Satisfaction With Life Scale” van Diener e.a., 1985). De affectieve dimensie peilt naar emotionele respons, naar de aanwezigheid van positieve en negatieve gevoelens (Huebner & Dew 1996, 129). Ook peilingen naar het zich gelukkig voelen zijn eerder affectief geladen. De affectieve dimensie bestaat op zijn beurt uit twee onafhankelijke dimensies, namelijk positief en negatief affect (Andrews & McKennel, 1980, Bradburn, 1969). Globaal wordt er aangenomen dat we drie fundamentele dimensies moeten onderscheiden in het subjectief welzijn : het cognitieve (levenstevredenheid), positief affect en negatief affect (Andrews & Withey, 1976; Andrews & McKennel, 1980; Argyle, 1987; Campbell, Converse & Rodgers, 1976).

De verschillende schalen om het subjectief welzijn te meten situeren zich op een continuüm gaande van de meest cognitief geladen schalen tot de meest affectief geladen schalen. Daarbij is het evenwel belangrijk om te benadrukken dat “pure” schalen om de cognitieve dan wel de affectieve dimensies van het subjectief welzijn te meten, niet bestaan (Diener & Diener, 1996, 181). Naast het onderscheid tussen de cognitieve dan wel affectieve lading van de meting van het subjectief welzijn, is er ook een onderscheid

volgens het onderwerp van de beoordeling. De nadruk kan bijvoorbeeld eerder liggen op een globale beoordeling in de zin van “Hoe gelukkig bent u over het algemeen?”, of kan liggen op een specifiek levensaspect. In algemene attitudesurveys die meestal peilen naar houdingen rond diverse thema’s – zoals de Eurobarometer, de survey van de administratie Planning en Statistiek (APS, ministerie van de Vlaamse Gemeenschap), de British social attitude survey enz. – wordt periodiek ook gevraagd naar de tevredenheid met diverse levensaspecten (cognitieve dimensie van subjectief welzijn) en naar de mate van gelukkig zijn (gevoelsdimensie van subjectief welzijn). Het is interessant even stil te staan bij het antwoordpatroon op deze beide indicatoren a.h.v. de gegevens van de APS-survey.

a) **Tevredenheid met levensaspecten**

De peiling naar de tevredenheid met levensaspecten wordt in de APS-survey geoperationaliseerd a.h.v. de volgende vraag:

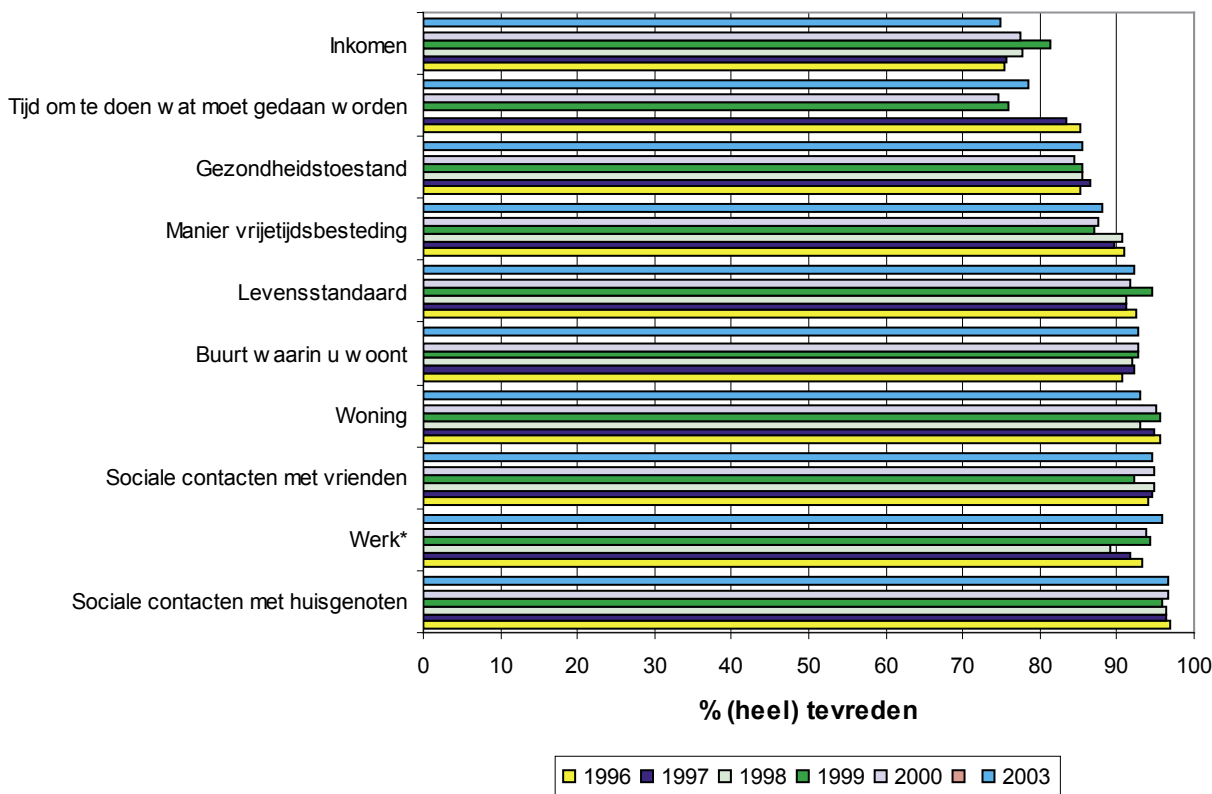
Mensen kunnen tevreden of niet tevreden zijn over bepaalde aspecten van hun dagelijks leven. Ik zal u een aantal aspecten voorlezen. Zou u voor elk aspect willen zeggen of u daarover tevreden bent of niet tevreden bent of iets daar tussen in? U kan kaart xx gebruiken om te antwoorden.

- De woning waarin u woont
- De buurt waarin u woont
- Uw inkomen
- Het werk dat u doet
- Uw levensstandaard
- De manier waarop u uw vrije tijd besteedt
- Uw gezondheidstoestand
- De tijd die u heeft om te doen wat gedaan moet worden
- De sociale contacten met uw huisgenoten
- De sociale contacten met uw familieleden, vrienden en kennissen

Een opvallende vaststelling is de weinig discriminerende werking (in de technische betekenis van het woord!) van deze vraag.

Figuur 2: tevredenheid over diverse facetten van het leven in 1996-2003 (Bron: APS-surveys)

Tevredenheid met levensaspecten

- Enkel respondenten met betaald werk.
- Vraag ‘tijd om te doen wat moet gedaan worden’ niet opgenomen in de survey van 1998
- Vraag naar tevredenheid met levensaspecten werd niet opgenomen in de surveys van 2001 en 2002

De eerste peiling werd uitgevoerd in 1996; de laatste dateert van 2003. De vraag werd niet opgenomen in de surveys van 2001 en 2002. In alle jaren blijken voor 6 op 10 items 90% of meer respondenten tevreden tot heel tevreden met de betrokken levensdomeinen. Uitzonderingen op deze regel zijn de tevredenheid met het inkomen (5 op 6 peilingen onder de 80%), 'tijd om te doen wat moet gedaan worden' (laatste 2 peilingen onder de 80%), tevredenheid met de gezondheidstoestand en met de manier van vrijetijdsbesteding (onder de 90% tevreden of heel tevreden vanaf 1999).

Een andere vaststelling betreft de geringe schommelingen van de gemiddelde tevredenheidsscores (exclusief tevredenheid werk) over de jaren heen, met uitzondering van 1997 (zie figuur 3). De significant lagere gemiddelde score in 1997 is wellicht ook toe te schrijven aan de geringere kwaliteit van het veldwerk in dat jaar. Deze vaststelling sluit aan bij resultaten van internationaal onderzoek. In de meeste westerse landen varieert tevredenheid

slechts in gering mate.

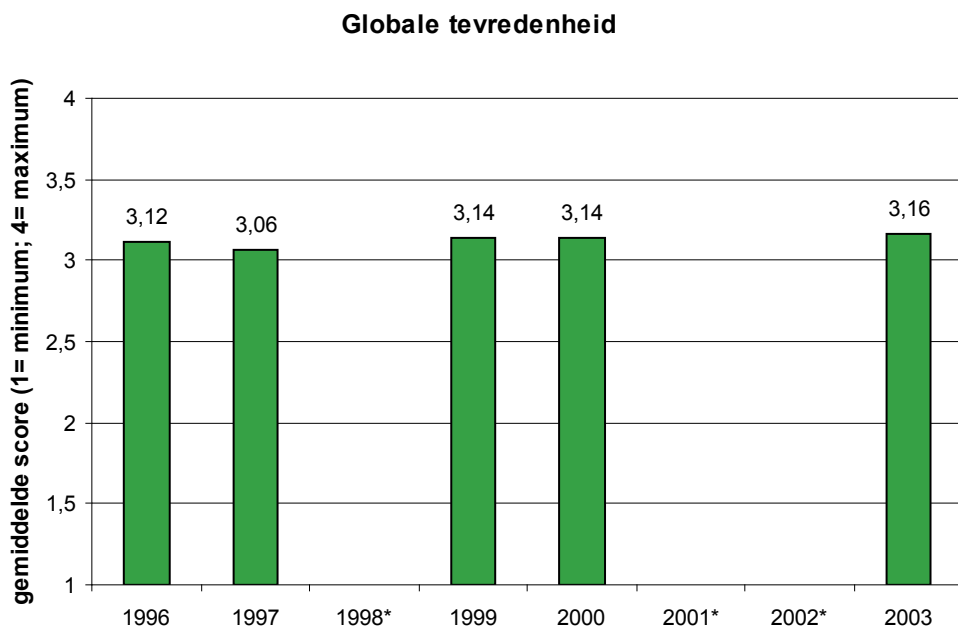
Uit een studie door Cummins (1995) m.b.t. tevredenheidsonderzoeken in zes westerse landen blijkt dat op een gestandaardiseerde schaal van 0-100, het populatiegemiddelde voor levenssatisfactie een enge variatiebreedte kent tussen 70 tot 80.

Cummins spreekt dan ook over het optreden van een levenssatisfactie homeostasis. Bij het onderbreken van het tevredenheidsniveau na een ingrijpende (negatieve) gebeurtenis, tenderen mensen vrij vlug naar het tevredenheidsniveau dat bestond vóór het optreden van de gebeurtenis (Cummins 2002).

Uit andere partiële (nationale) studies blijkt evenwel dat deze homeostasis theorie moet worden genuanceerd voor de laagste inkomensgroepen.

Een andere vaststelling uit vele onderzoeken is de zogenaamde paradox van de minimale 'intergroup variatie'. Iedereen weet dat sommige groepen objectief in betere omstandigheden leven dan anderen, het 'gezond verstand' zou dan doen vermoeden dat beter

Figuur 3: gemiddelde globale tevredenheid 1996-2003 (Bron : APS-surveys)

- Vraag 'tijd om te doen wat moet gedaan worden' niet opgenomen in de surveys van 1998. Vragen rond tevredenheid niet opgenomen in de surveys van 2001 en 2002. Gemiddelde levenssatisfactiescores (1 = heel ontevreden; 4 = heel tevreden) tussen 1996 en 2003. Berekening zonder aspect 'werk'.

gesitueerden zich gelukkiger of meer tevreden zullen voelen dan anderen. Deze schijnbare evidentie wordt nochtans niet bevestigd in de meeste onderzoeken. De onderzoekers Inglehart en Jacques René Rabier verwijzen naar internationale onderzoeken in het begin van de jaren 80, waaruit telkens blijkt dat sociale achtergrond, variabelen als leeftijd, geslacht, inkomen, beroep, opvoeding, kerkelijke praktijk, partij-identificatie, vakbondsparticipatie, gemiddeld slechts 6% van de totale variantie verklaren. Ook meer recent onderzoek blijkt deze vaststelling te ondersteunen (Bowling en Winsor).

Op de gegevens van de APS-survey 2003 werd een multivariatie regressieanalyse toegepast op de gemiddelde tevredenheidsscores (exclusief tevredenheid werk). Als verklarende variabelen werden in deze analyse opgenomen: geslacht, leeftijd, opleiding, gezinssituatie, al dan niet betaalde arbeid. Inkomen kon niet worden opgenomen als verklarende variabele omwille van de kwaliteit van de inkomensgegevens.

Uit deze analyse kon worden vastgesteld dat respondenten met het hoogste opleidingsniveau meer tevreden zijn dan gemiddeld, deze met het laagste opleidingsniveau minder tevreden dan gemiddeld. Ook alleenstaande ouders zijn minder tevreden dan

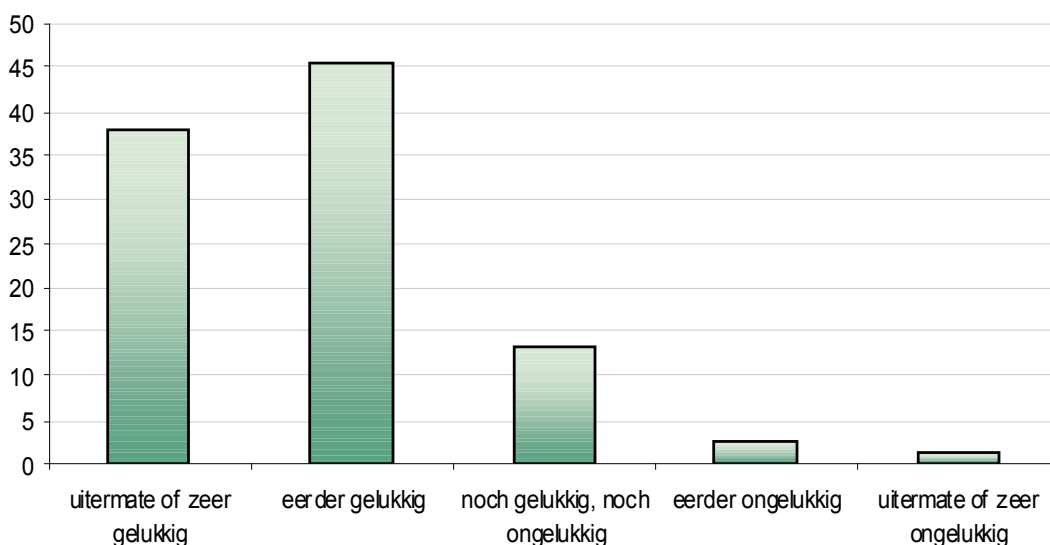
gemiddeld. Ouderen blijken iets meer tevreden, maar het effect is beperkt. Slechts 4% van de totale variantie wordt verklaard door de variabelen die in het model werden opgenomen.

b) Geluk

Gelijkaardige vaststellingen deden we m.b.t een vraag rond geluk in de survey van 2002.

Een bijgevoegde drop-off vragenlijst (schriftelijk in te vullen) in de APS-survey 2002 bevatte de volgende vraag: *“als u uw leven in het algemeen bekijkt, hoe gelukkig of ongelukkig zou u zeggen dat u over het geheel genomen bent?”* De respondenten kregen zeven antwoordmogelijkheden aangeboden, gaande van uitermate gelukkig, over zeer gelukkig, eerder gelukkig tot uitermate ongelukkig. Het is zeker niet onbelangrijk aan te stippen dat deze vraag volgde na de reeks attitudevragen rond het gezinsleven. De vraag die er onmiddellijk aan voorafgaat, heeft betrekking op de mogelijke impact van het werk op de huishoudelijke taken en omgekeerd. Wat blijkt? De meeste respondenten drukken zich genuanceerd uit: 45% van de respondenten noemt zich ‘eerder’ gelukkig; 38% zegt uitermate tot zeer gelukkig te zijn; 13% is onbestemd en 4% is eerder ongelukkig tot uitermate ongelukkig.

Figuur 4: hoe gelukkig is men in Vlaanderen anno 2002? (Bron: APS-survey 2002)

Na toepassing van een multivariate regressieanalyse⁵ kan het volgende geconcludeerd worden:

- vrouwen zijn iets gelukkiger dan mannen maar het verschil blijkt niet zo groot;
- respondenten met een hoger inkomen zijn iets gelukkiger, maar het verschil is zeer beperkt;
- leeftijd, opleidingsniveau en het al dan niet hebben van betaald werk hebben geen significant effect;
- er zijn aanzienlijke verschillen volgens huishoudtype:
 - respondenten die samenwonen met partner en die samenwonen met partner en kinderen, zijn gelukkiger dan gemiddeld; alleenstaanden zijn een beetje ongelukkiger en alleenstaande ouders zijn duidelijk ongelukkiger dan gemiddeld;
 - ook het aantal vrienden heeft een positieve invloed op geluk, maar het effect is ook hier beperkt.

Algemeen kan alleen maar geconcludeerd worden wat ook uit onderzoeken naar levenssatisfactie bleek: deze variabelen verklaren samen maar zeer weinig van de verschillen in geluk. Slechts 9% van de totale variantie wordt verklaard door de variabelen die in het model werden opgenomen.

Kortom, voor beide subjectieve indicatoren tevredenheid en geluk, kan geconstateerd worden dat verschillen in tevredenheid en geluk zeer gering zijn ondanks het bestaan van feitelijke verschillen qua inkomen, huisvesting enz. Mogelijkerwijze speelt een bepaald niveau van behoeftebevrediging een rol. Boven een bepaald niveau zou dan bijvoorbeeld geld niet onderscheidend meer werken. Een lage correlatie tussen geluk (en tevredenheid) in welvaartstaten is dan wellicht het resultaat van een verlaagd marginaal nut van geld en de daarmee samenhangende materiële welvaart (Veenhoven).

“Leefbaarheid gaat voor een deel over basisbehoeften die vrij uniform zijn (needs) en voor een deel over behoeften die kunnen variëren (desires) van persoon tot persoon en van cultuur tot cultuur. Waar niet in basisbehoeften wordt voorzien, is leefbaarheid geen relatief fenomeen (zoals vaak wordt beweerd). Waar de ‘needs’ ophouden en de ‘desires’ beginnen op het

continuüm zou onderwerp van studie moeten zijn” (Rigo).

In dit citaat kan het begrip ‘leefbaarheid’ evengoed worden vervangen door het begrip ‘levenskwaliteit’.

Terugkoppelend naar het Lawton’s criterium ‘respect van complexiteit’, kan gerust gesteld worden dat een eenvoudige indicering van subjectief welzijn door middel van de vraag naar tevredenheid met levensaspecten ontoereikend is. De antwoorden op verschillende opgenomen items zijn immers weinig discriminerend, de gemiddelde tevredenheidsscore blijft constant over de jaren heen en de verklaringskracht van klassieke achtergrondvariabelen is gering. Wanneer de klassieke achtergrondvariabelen een geringe verklaring geven, spelen wellicht andere variabelen een rol. Welke?

- Een koppeling van een satisfactie-index aan een subjectieve rangordening van levensdomeinen door respondenten is aan te bevelen. Uit een onderzoek van Bowling en Windsor op data van de Britse ONS-survey blijkt dat een subjectieve rangordening van levensdomeinen naar belangrijkheid een betere verklaring geeft voor levenssatisfactie dan objectieve socio-demografische variabelen.

- Ook andere subjectieve variabelen zoals positieve en negatieve gevoelens, gevoelens van autonomie en onafhankelijk zouden een betere verklaring geven.

- Persoonlijke doeleinden, verwachtingen, bekommernissen (cf. definitie van WGO).

- Om een culturele vertekening te vermijden wordt in sommige onderzoeken al gebruik gemaakt van een Anamnestic Comparative Self-Assessment schaal (ACSA) ontwikkeld door Bernheim. Dit is een globaal QOL-meetinstrument waarbij aan respondenten gevraagd wordt om de huidige situatie te vergelijken met de beste en de slechtste ervaring in hun leven.

Hoe dan ook, een doordachte selectie van variabelen

⁵ Toepassing regressieanalyse op gemiddelde scores tevredenheid (2003) en op variabele geluk (2002) werd uitgevoerd door collega Jan Pickery, waarvoor dank.

die relevant zijn voor de benadering van subjectieve levenskwaliteit is wenselijk, naast deze die klassiek aan bod komen zoals de vraag tevredenheid en geluk. Het hanteren van contextgebonden expliciete definities kan eveneens een minimale voorwaarde zijn. Natuurlijk mag van dergelijke definities geen volledige en uitputtende omschrijving worden verwacht, maar expliciete definities laten tenminste toe het onderzoek gericht te structureren aan de hand van de uit de definities af te leiden concepten en conceptdimensies.

Onder 1. werd ook gewezen op het belang van het onderkennen van specifieke sociale groepen of sociale categorieën, als een mogelijke component van contextafhankelijkheid in het meten van levenskwaliteit. Gebruikelijk wordt dan in de eerste plaats gedacht aan verschillen in subjectieve beleving die eventueel toe te schrijven zijn aan sociaal-demografische verschillen zoals leeftijd, opleiding, professionele status enz. Het betreft de typische achtergrondvariabelen die in de meeste surveys aan bod komen. Zoals al eerder aangestipt hebben deze klassieke achtergrondvariabelen een geringe verklarende waarde voor verschillen in subjectieve levenskwaliteit. Maar andere variabelen zijn wellicht relevanter.

Zo blijkt bijvoorbeeld uit een recent onderzoek naar de situatiebeleving van personen met functiebeperkingen dat er een duidelijk netto-effect is van de variabele functiebeperkingen op de globale tevredenheid. De totale verklaring verdubbeld van 4 tot 8% wanneer de variabele (al dan niet hebben van) functiebeperkingen wordt toegevoegd aan een model waarin klassieke achtergrondvariabelen zijn opgenomen. Op zich blijft dergelijke totale verklaring natuurlijk gering maar het is toch een indicatie dat in onderzoek naar subjectief welzijn een vraag als deze naar het al dan niet voorkomen van functiebeperkingen niet kan ontbreken (Verbelen J. - Samoy E. - Van Geel H.)

3.2 DE METING VAN HET SUBJECTIEF WELZIJN EN EEN AANZET NAAR DE ZOEKTOCHT VAN DE DETERMINANTEN VAN HET SUBJECTIEF WELZIJN?

Vermits elke overheid – al dan niet expliciet – zich tot doel stelt om de kwaliteit van het leven van de inwoners te verhogen, is het interessant om na te gaan op welke wijze de overheid het subjectief welzijn

(als belangrijk onderdeel van die kwaliteit van het leven) kan verhogen. Over dit onderzoeksdomein zijn er weinige studies bekend die op Vlaanderen en bij uitbreiding op België betrekking hebben. Wel werd er op het lokale vlak, en meer specifiek voor de stad Gent, een dergelijk onderzoek uitgevoerd (Verlet 2003). Deze studie heeft dus betrekking op het lokale niveau en omvat enkel de gegevens voor één grootstad. Dit onderzoek kan dus niet zonder meer veralgemeend worden tot alle Vlaamse steden of een hoger bestuurlijk niveau.

In de zoektocht naar het antwoord op de vraag of en hoe de lokale overheid het subjectief welzijn van zijn inwoners kan verhogen, werd er op zoek gegaan naar de voornaamste determinanten van dat subjectief welzijn. Voor een uitgebreide en gedetailleerde analyse van de voornaamste determinanten van het subjectief welzijn, verwijzen we naar het werk van Dries Verlet (2003).

Niettemin is het interessant om in het kader van deze bijdrage de voornaamste bevindingen te rapporteren.

a) De meting van het subjectief welzijn in de stad Gent

Maar vooraleer we iets kunnen zeggen over de determinanten van het subjectief welzijn, is het belangrijk om stil te staan bij de meting van dit subjectief welzijn. Zoals aangegeven kunnen verschillende schalen worden gebruikt om het subjectief welzijn in kaart te brengen. Naast variabelen om het algemene subjectief welzijn te meten, werd er ook gepeild naar de tevredenheid over diverse specifieke facetten.

Om het algemeen subjectief welzijn te meten, werd er gebruik gemaakt van een diversiteit aan schalen, variërend in de mate waarin ze de nadruk leggen op de eerder cognitieve dan wel affectieve dimensie van het subjectief welzijn. Deze diverse schalen kunnen we dan ook situeren op een continuüm, gaande van de meest cognitief geladen schalen, i.c. de schaal van Diener et. al., tot de meest affectief geladen schalen, i.c. de “Affect Balans Scale” van Bradburn. Daarbij is het evenwel belangrijk om te benadrukken dat “pure” schalen om de cognitieve dan wel de affectieve dimensies van het subjectief welzijn te meten, niet bestaan. De zes schalen die gebruikt werden om het algemeen subjectief welzijn te meten, worden weergegeven in figuur 5 op de volgende pagina.

Figuur 5: schalen om het algemeen subjectief welzijn te meten

COGNITIEF		AFFECTIEF	
1. Cognitieve component	2. Algemene levenstevredenheid	3. Schaal voor geluk	4. Positief affect 5. Negatief affect 6. Gevoelensbalans
<i>Satisfaction With Life Scale</i> (Diener et. al., 1985)	(zie bvb. Robinson, Shaver & Wrightsman 1990)	(zie bvb. Michalos 1991)	<i>Affect balance scale</i> (Bradburn, 1969)

De “Satisfaction With Life Scale” van Diener et. al. is een eerder cognitief geladen schaal. Deze schaal omvat vijf uitspraken die de respondenten moeten beoordelen. Op grond van de beoordeling van deze uitspraken wordt een samengevoegde schaal gevormd. Deze samengevoegde schaal kan waarden aannemen van één tot en met zeven. Hogere scores duiden hierbij op een hoge mate van subjectief welzijn wat de cognitieve component of dimensie betreft. De gemiddelde score op deze schaal bedraagt 5,13 met een standaardafwijking van 1,11.

De schaal die de algemene levenstevredenheid meet, is een elfpuntenschaal gaande van nul tot en met tien. Hoe hoger de score hoe hoger de algemene levenstevredenheid. De gemiddelde tevredenheid over het leven in het algemeen bedraagt voor de Gentse situatie 7,48 met een bijhorende standaardafwijking van 1,77.

Ook de variabele die peilt naar geluk bestaat uit één schaal. De waarden op deze schaal kunnen waarden aannemen van één tot zeven. Hoe hoger de score op de schaal, hoe gelukkiger men zich voelt. De gemiddelde score van de Gentenaars op deze schaal bedraagt anno 2001 5,62.

Vervolgens is er de schaal voor positief affect van Bradburn. Net zoals de schaal voor negatief affect is deze schaal geconstrueerd op basis van vijf dichotome items. Meer specifiek peilt deze schaal naar het voorkomen van diverse gevoelens tijdens de afgelopen twee weken. Deze schaal kan waarden aannemen van nul tot en met vijf. Hoe hoger de score op de schaal hoe meer positieve gevoelens men ervaart. De gemiddelde score op deze schaal bedraagt 3,14 (met een bijhorende standaardafwijking van 1,45).

Daarnaast is er de schaal voor negatief affect van Bradburn. Deze schaal kan eveneens waarden aannemen van nul tot en met vijf (cf. supra). Hoe hoger de score op de schaal hoe meer negatieve gevoelens men ervaart. Bij de geënquêteerde Gentenaars bedraagt de gemiddelde score op deze schaal 1,43 (met een standaardafwijking van 1,40).

Ten slotte is er de eigenlijke “Affect Balance Scale” van Bradburn. Deze schaal is geconstrueerd op grond van de twee voorgaande schalen. Positief en negatief affect worden er samengevoegd tot een soort van somschaal gaande van nul tot en met tien. De gemiddelde score bedraagt 6,71 met een bijhorende standaardafwijking van 1,77. Deze afhankelijke variabele geeft aan in welke mate positieve of negatieve gevoelens primeren.

Naast de verschillende schalen die het algemeen subjectief welzijn op zich meten, is het interessant om na te gaan wat de onderlinge correlatie is tussen deze schalen. Met andere woorden, in welke mate hangt een score op de ene schaal samen met de scores op een andere schaal voor het algemeen subjectief welzijn. Deze correlaties vindt men in tabel 1. Naast de eigenlijke correlatie geven we in deze tabel tevens het bijhorende significantieniveau (sign. of p) van deze correlaties weer. Daarnaast vermelden we ook telkens op hoeveel waarnemingen deze correlaties zijn gebaseerd.

Tabel 1: correlaties tussen de schalen om het algemeen subjectief welzijn te meten in 2001

		<i>Cognitieve component</i>	<i>Algemene levens- tevredenheid</i>	<i>Geluk</i>	<i>Negatief affect</i>	<i>Positief affect</i>	<i>Gevoelens- balans</i>
<i>Cognitieve component</i>	<i>Corr.</i>		0,604	0,495	- 0,332	0,295	0,454
	<i>Sign.</i>		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
	<i>N</i>		730	723	728	722	721
<i>Algemene levens- tevredenheid</i>	<i>Corr.</i>	0,604		0,513	- 0,345	0,295	0,460
	<i>Sign.</i>	0,000		0,000	0,000	0,000	0,000
	<i>N</i>	730		746	754	748	747
<i>Geluk</i>	<i>Corr.</i>	0,495	0,513		- 0,291	0,240	0,380
	<i>Sign.</i>	0,000	0,000		0,000	0,000	0,000
	<i>N</i>	723	746		745	739	738
<i>Negatief affect</i>	<i>Corr.</i>	- 0,332	- 0,345	- 0,291		0,023	- 0,688
	<i>Sign.</i>	0,000	0,000	0,000		0,521	0,000
	<i>N</i>	728	754	745		751	751
<i>Positief affect</i>	<i>Corr.</i>	0,295	0,295	0,240	0,023		0,710
	<i>Sign.</i>	0,000	0,000	0,000	0,521		0,000
	<i>N</i>	722	748	739	751	752	751
<i>Gevoelens- balans</i>	<i>Corr.</i>	0,454	0,460	0,380	- 0,688	0,710	
	<i>Sign.</i>	0,000	0,000	0,000	0,000	0,000	
	<i>N</i>	721	747	738	751	751	

De scores op de schaal van Diener et. al. (i.e. de schaal voor de cognitieve component) correleren het sterkst met de scores op de schaal voor de algemene levenstevredenheid (0,604). Hoge scores op de schaal voor de cognitieve component gaan dus in sterke mate samen met een hoge algemene levenstevredenheid en omgekeerd. De correlatie tussen de score op de schaal

voor de cognitieve component en de schaal voor geluk en de gevoelensbalans, is iets minder sterk (resp. 0,495 en 0,454).

De scores voor de cognitieve component correleren het zwakst met de scores op de schaal voor negatief en positief affect (resp. -0,332 en 0,295). Niettemin zijn de correlaties tussen de schaalscores voor de

cognitieve component met de overige schalen telkens sterk significant (p kleiner dan 0,001).

Zoals aangegeven is de correlatie tussen de scores op de schaal voor algemene levenstevredenheid en de cognitieve component zeer sterk (0,604). In de tabel zien we eveneens dat de correlatie tussen de algemene levenstevredenheid en de schaal die peilt naar geluk vrij sterk is (0,513). De correlaties tussen de algemene levenstevredenheid en de scores op de gevoelensbalans, de schaal voor negatief en positief affect zijn telkens iets minder sterk (resp. 0,460, -0,345 en 0,295) maar telkens sterk significant.

De schaalscores voor de schaal die peilt naar geluk, correleren het sterkst met de schaalscores voor de algemene levenstevredenheid (0,513) en de cognitieve component (0,495). De correlaties met de scores op de schalen voor de gevoelensbalans, negatief en positief affect zijn iets zwakker (resp. 0,380, -0,291 en 0,240) maar telkens sterk significant.

Wat de schaal voor negatief affect betreft zien we in eerste instantie dat de scores op deze schaal niet correleren met de scores op de schaal voor positief affect (corr.: 0,023 met $p = 0,521$). Dit bevestigt de vaststelling dat de schalen voor positief en negatief affect een fundamenteel ander sociaal construct meten.

Er is wel een matige correlatie tussen de schalen voor positief en negatief affect en de schalen die peilen naar de cognitieve component, de algemene levenstevredenheid en geluk. Ook dit is conform met eerdere onderzoeksresultaten (Andrews & McKennell, 1980, Bradburn, 1969; Emmons & Diener, 1985).

Zowel de scores op de schaal voor positief affect als deze op de schaal voor negatief affect correleren sterk met de scores op de gevoelensbalans (resp. 0,710 en -0,688). Deze vaststelling is voor de hand liggend

aangezien deze gevoelensbalans gebaseerd is op de scores voor de schalen voor positief en negatief affect.

Daarnaast zien we dat de correlaties tussen de schaal voor negatief affect en de schalen voor de cognitieve component, de algemene levenstevredenheid, geluk en de gevoelensbalans telkens negatief zijn. Dit betekent dat hoge scores op de schaal voor negatief affect, i.e. het ervaren van relatief veel negatieve gevoelens, gepaard gaan met relatief lage scores op de schalen voor de cognitieve component, algemene levenstevredenheid en geluk.

Ten slotte zijn er de correlaties tussen de scores op de gevoelensbalans en de overige schalen die peilen naar het algemeen subjectief welzijn. Zoals aangegeven correleert deze schaal het sterkst met de schaal voor negatief en positief affect, terwijl de correlatie met de overige schalen iets minder sterk is. Alle correlaties tussen de gevoelensbalans en de overige schalen zijn echter sterk significant.

Daarnaast is het ook interessant om de samenhang tussen de diverse schalen te analyseren door middel van factoranalyse⁶. Aan de hand van deze analyse wordt, op grond van de correlaties tussen diverse schalen, nagegaan in welke mate deze schalen iets gemeenschappelijks meten. Op basis van een dergelijke analyse kunnen we nagaan of er onderliggende dimensies terug te vinden zijn. Deze onderliggende dimensies kunnen we factoren noemen.

Na het toepassen van deze analyse werden er drie factoren gegenereerd⁷: één voor de cognitieve dimensie, één voor positief affect en één voor negatief affect. Dit resultaat komt overeen met de gegroeide consensus in het onderzoek naar het subjectief welzijn om drie dimensies te weerhouden bij het bestuderen van het algemeen subjectief welzijn. Daarbij wordt er een onderscheid gemaakt tussen

⁶Meer specifiek maakten we gebruik van *principale componentenanalyse*. Er werd geopteerd voor *principale componentenanalyse*, in plaats van de klassieke *factoranalyse*, omdat deze analyse eerder *exploratief* is (Thas e.a., 2000, 52).

⁷In de *principale componentenanalyse* werd, wat het aantal dimensies of factoren betreft, rekening gehouden met de eigenwaarde van de resulterende componenten. Meer specifiek werd de klassieke grenswaarde van eigenwaarde 1 weerhouden. Zo is de eigenwaarde van de eerste factor 2,007; deze van de tweede factor 1,515 en van de derde en laatste factor 1,451. Samen kunnen de drie weerhouden factoren 82,9% van de totale variantie verklaren.

een cognitieve dimensie en twee affectieve dimensies van het subjectief welzijn (positief en negatief affect). Diverse andere onderzoekers komen ook tot deze drie dimensies (Andrews & Withey, 1976; Andrews & McKennell, 1980; Argyle, 1987; Campbell, Converse & Rodgers, 1976; Diener, 1984; Temperman & Curtis, 1995).

Naast variabelen om het algemene subjectief welzijn te meten (rekening houdend met hun cognitieve dan wel affectieve lading), werd er ook gepeild naar de tevredenheid over diverse specifieke facetten van het leven. De respondenten werd telkens gevraagd om te antwoorden door middel van een cijfer tussen nul (heel ontevreden) en tien (heel tevreden). Aan de respondenten werd ook telkens de mogelijkheid geboden om te antwoorden met “weet niet”.⁸

De belangrijkheid van de verschillende facetten van het leven wordt niet in rekening gebracht. Dit omdat het niet de bedoeling is om de tevredenheid over deze diverse facetten te wegen om zo te komen tot een soort van algemene schaal voor “het” subjectief welzijn. Andere auteurs (bv. Cummins, 1995) peilen wel naar het belang dat men hecht aan de verschillende facetten.

In het onderzoek voor de stad Gent werd er gepeild naar de tevredenheid over acht meer specifieke facetten van het leven. De gemiddelde scores worden weergegeven in tabel 2. Naast de gemiddelden vinden we in deze tabel ook telkens de bijhorende standaardafwijkingen en het aantal waarnemingen terug. De facetten werden geordend naargelang van de tevredenheid erover.

Tabel 2: tevredenheid over verschillende facetten van het leven in 2001

	<i>gem.</i>	<i>N</i>	<i>st. afw.</i>
<i>Tevredenheid over het leven thuis</i>	8,06	759	1,43
<i>Tevredenheid als mens</i>	7,60	760	1,55
<i>Tevredenheid over het leven in de buurt</i>	7,53	758	1,98
<i>Tevredenheid over de financiële situatie thuis</i>	7,23	756	1,91
<i>Tevredenheid over de huidige werksituatie</i>	7,13	631	2,21
<i>Tevredenheid over het leven in onze maatschappij</i>	6,89	753	1,74
<i>Tevredenheid ten opzichte van het nabije verleden</i>	6,39	749	1,97
<i>Tevredenheid over het globaal stadsbeleid</i>	6,23	713	1,62

⁸Er zijn overigens telkens weinig mensen die “weet niet” of niet antwoorden op deze vragen. Enkel wat de tevredenheid over de huidige werksituatie betreft, zijn er relatief veel missing values (17,6%). Gezien niet iedereen (al of nog) een betaalde job heeft, is dit vrij logisch.

Uit de tabel blijkt dat de Gentenaars het meest tevreden zijn over het leven thuis (8,06). Ook de tevredenheid als mens is hoog (7,60). De tevredenheid over het leven in onze maatschappij en de tevredenheid ten opzichte van het nabije verleden is relatief laag (resp. 6,89 en 6,39). Het laagst is de tevredenheid over het globale stadsbeleid (6,23).

Hoewel de gemiddelde schaalscores telkens boven de neutrale waarden op de schaal te vinden zijn, komt wel naar voor dat men over het algemeen iets minder tevreden is over publieke facetten van het leven, zoals het globale stadsbeleid en het leven in onze maatschappij.

Over facetten die nauwer aansluiten bij de persoonlijke levenssfeer, i.e. de zogenaamde private facetten van het leven (zoals de situatie thuis en als mens), is men over het algemeen meer tevreden.

Mensen maken met andere woorden een onderscheid tussen de tevredenheid over private dan wel publieke facetten van het leven. Op grond van de resultaten van een principale componentenanalyse wordt dit onderscheid ook empirisch ondersteund.

Zo stellen we vast dat de tevredenheid over private facetten relatief het sterkst correleert met de tevredenheid over andere private facetten en dat er een sterkere correlatie is tussen de meer publieke facetten onderling.

Het is overigens de tevredenheid over de private facetten van het leven die het sterkst samenhangt met het algemeen subjectief welzijn. Daarenboven stelden we vast dat de determinanten van het algemeen subjectief welzijn, in belangrijke mate overeenkomen met deze voor de tevredenheid over specifieke private facetten van het leven. De determinanten van de tevredenheid over eerder publieke facetten (zoals het globaal stadsbeleid) komen niet overeen met deze voor de tevredenheid over eerder private facetten van het leven en het algemeen subjectief welzijn.

Daarom wordt stilgestaan bij de determinanten van het algemeen subjectief welzijn (en bij uitbreiding de tevredenheid over eerder private facetten). Hierbij gaat onze bijzondere aandacht uit naar de mogelijkheid van de lokale overheid om dit algemeen subjectief welzijn te verhogen. Voor de analyse van de tevredenheid over het globaal stadsbeleid verwijzen we naar eerder onderzoek (bvb. Verlet, Reynaert & Devos, 2002).

b) Lessen voor de overheid?

We kunnen ons de vraag stellen in welke mate het beleid nu kan bijdragen tot het verhogen van het algemeen subjectief welzijn van het electoraat. In de veronderstelling dat het moeilijker is om als overheid op te treden in de private facetten van het leven, in vergelijking met de meer publieke, kunnen we de onmacht van het beleid om het algemeen subjectief welzijn te beïnvloeden staven.

Dit komt ook tot uiting als we kijken naar de voornaamste determinanten van het subjectief welzijn. Zo zijn er sterke aanwijzingen dat het subjectief welzijn in sterke mate samenhangt met de persoonlijkheid van de respondenten. Vooral voor het algemeen subjectief welzijn en voor de tevredenheid over eerder private facetten van het leven, blijkt dit het geval te zijn. Dit wordt aangetoond door de belangrijke verklarende waarde die de mate van self-esteem heeft. Los van de nature-nurture controverse omtrent de vorming van de persoonlijkheid, ligt het minder voor de hand dat de overheid een belangrijke invloed kan uitoefenen op de persoonlijkheid van individuen. Er zijn evenwel nog andere onafhankelijke variabelen die samengaan met het subjectief welzijn.

Kan men – als overheid – door het bewerkstelligen van materiële welvaart het subjectief welzijn verhogen? In zekere zin is dit het geval. Zo gaat bijvoorbeeld een hoger inkomensniveau, maar vooral het gegeven dat men voldoende inkomen heeft om spreekwoordelijk rond te komen, samen met een iets hoger subjectief welzijn. Daarnaast blijkt ook een gunstige beoordeling van de eigen huidige situatie t.o.v. deze aan het begin van het beroepsleven, samen te gaan met een hoger subjectief welzijn.

De vraag is evenwel in welke mate deze variabelen doorslaggevend zijn in het duiden van het subjectief welzijn. Uit de regressieanalyse bleek alvast dat de verklarende waarde van deze variabelen eerder gering is. Daarnaast moeten we ons de vraag stellen of materiële welvaart op zich bijdraagt tot een toename van het subjectief welzijn op lange termijn.

Uit de literatuurstudie kwam al naar voor dat processen zoals gewinning, aanpassing en het bijstellen van de verwachtingen, de invloed van materiële welvaart neutraliseren (Diener & Suh, 1997, 206; Inglehart & Rabier, 1986, 1-56; Glatzer & Mohr, 1987, 15-17; Rodgers & Converse, 1975, 128). Mensen wennen

veelal vlug aan zowel gunstige als aan minder gunstige omstandigheden.

De meest invloedrijke onafhankelijke variabelen voor het algemeen subjectief welzijn kwamen evenwel nog niet aan bod. In de analyse komt naar voor dat de mate waarin men zich gesteund voelt door zijn of haar sociale omgeving, en vooral de mate van sociale integratie, een belangrijke verklarende waarde hebben voor het subjectief welzijn. Hoe hoger de mate van sociale integratie en hoe meer men zich gesteund voelt door zijn of haar omgeving, hoe hoger het subjectief welzijn. Dit brengt met zich mee dat men als lokale overheid in belangrijke mate aandacht moet hebben voor het sociale weefsel, teneinde het subjectief welzijn te verhogen. In die zin zou men kunnen verwachten dat het lidmaatschap van diverse verenigingen en vooral dan het actief lidmaatschap, een belangrijk gegeven is. Uit de analyse blijkt evenwel dat het al dan niet actief lidmaatschap van één of andere vereniging niet noemenswaardig bijdraagt tot het verklaren van het subjectief welzijn. Het is vooral het (per definitie) informele gevoel van verbondenheid en betrokkenheid in het maatschappelijk gebeuren, dat een belangrijke rol speelt in het verklaren van het subjectief welzijn. Het is daar waar wellicht de moeilijke taak van de (lokale) overheid is weggelegd voor het verhogen van het subjectief welzijn.

3.3 HET HANTEREN VAN SUBJECTIEVE INDICATOREN BIJ DE BEOORDELING VAN DE WERKING VAN DIENSTEN

Een mogelijkheid tot beleidsondersteunend onderzoek met betrekking tot het subjectief welzijn, situeert zich in het onderzoeksdomein van de tevredenheidsstudies, waaronder de evaluatie van stedelijke diensten (Stipak 1979, 421-438). Meer en meer maken beleidsmakers gebruik van subjectieve indicatoren teneinde vorm te geven aan, bijvoorbeeld, hun sociaal beleid (Davis & Fine-Davis 1991, 119-121). Dergelijk onderzoek leent zich ook tot het bestuderen en evalueren van de impact en de effectiviteit van het beleid (Kuz 1978, 417). Vrij recentelijk werd het gebruik van subjectieve indicatoren in beleidsondersteunend onderzoek, ook op lokaal vlak, gestimuleerd door onder meer de Vlaamse overheid (Pemberton e.a. 2001).

In het onderzoek terzake wordt veelal enkel de nadruk gelegd op de evaluatie van specifieke diensten

(of het gebrek eraan) (Bouckaert, 2000). Hoewel subjectieve indicatoren kunnen worden gebruikt in de beleidsvoorbereiding en –evaluatie, is het belangrijk om de beperkingen eigen aan deze werkwijze indachtig te zijn. Zo is het gebruik van subjectieve indicatoren bij de beleidsplanning, vaak gebaseerd op de simplistische veronderstelling dat dergelijke indicatoren ook een goed meetinstrument zijn voor de kwaliteit van de dienstverlening.

Naast vele andere factoren kan het gebrek aan kennis of zichtbaarheid van een dienst evenwel de subjectieve evaluatie van een dienst systematisch vertekenen (Trent, Stout-Wiegand & Furbee, 1984, 420). Deze elementen vereisen dan ook aandacht vooraleer de informatie die subjectieve indicatoren ons kan leveren wordt gebruikt in het besluitvormingsproces (Anderson, Ryan & Goudy, 1984, 165). Daarom wordt bijvoorbeeld rekening gehouden met de kennis van diensten.

Daarenboven zijn subjectieve indicatoren zoals de tevredenheid over het globale beleid of een specifiek deelaspect niet alleen interessant voor de evaluatie van het beleid of een dienst op zich. Deze attitudes kunnen namelijk op zich ook een invloed hebben op de dienstverlening (Stipak 1979, 421-438). Wanneer er bijvoorbeeld een vrij algemeen gevoel is van ontevredenheid over de politiediensten, kan dit belangrijke gevolgen hebben voor bijvoorbeeld de medewerking van inwoners met de politiediensten bij de uitvoering van hun taken.

Een andere reden waarom subjectieve indicatoren op zich belangrijk zijn voor beleidsmakers, is het feit dat deze indicatoren op zich een belangrijk gegeven zijn. Subjectieve indicatoren kunnen namelijk bepaalde houdingen van inwoners detecteren die mogelijkwijze bijdragen tot de gepercipieerde kwaliteit van het leven. Een voorbeeld is het veiligheidsgevoel van mensen. Wanneer de angst voor misdaad of het gevoel van onveiligheid in het algemeen wijdverspreid is, ook al is de incidentie van misdaden laag, hebben beleidsverantwoordelijken er alle belang bij dit onveiligheidsgevoel op zich aan te pakken. Subjectieve indicatoren kunnen dus diverse types van beleidsrelevante informatie geven aan de beleidsmakers. Of deze subjectieve indicatoren op zich volstaan om de kwaliteit van de dienstverlening te beoordelen, is evenwel minder duidelijk (Stipak, 1979, 421-438).

4. BESLUIT

Uitgangspunt van deze studie was de vraag naar de kennistheoretische status van begrippen die vaak in de ‘common sense’ benadering ‘containerbegrippen’ worden genoemd. Is het al dan niet valabel dergelijke begrippen als uitgangspunt te nemen voor empirisch onderzoek?

Een eerste mogelijk standpunt is eerder van pragmatische aard. Omdat zogenaamde ‘containerbegrippen’ vaak in een beleidscontext opduiken is het vanuit de optiek van beleidsondersteunend onderzoek belangrijk om te zoeken naar meetinstrumenten voor dergelijke concepten.

Een ander standpunt is dat er containerbegrippen kennistheoretisch moeten beschouwd worden als ‘open concepten’ die niet meteen onder noodzakelijke en voldoende voorwaarden op een afgelijnde manier kunnen worden gedefinieerd, maar in de functie van gebruikscontext anders moeten worden ingevuld. Het begrip levenskwaliteit wordt als case genomen omdat het zowel in politieke vertogen aan bod komt, als in het aandachtsveld is gekomen van verschillende wetenschappelijke disciplines. Daarom werd er in deze bijdrage uitgebreid aandacht besteed aan het sociaal-wetenschappelijk onderzoek terzake.

Uit het theoretische luik komt naar voor dat ook de sociale wetenschappers het niet eens zijn over wat men moet verstaan onder de kwaliteit van het leven. Meer specifiek spitst de discussie zich toe op het type indicatoren die moeten worden gehanteerd om de kwaliteit van het leven te meten : economische, sociale of subjectieve indicatoren. De discussie gaat vooral over het gebruik van objectieve dan wel subjectieve indicatoren. Gezien de voor- en nadelen van de diverse types indicatoren, wordt hier de complementariteit benadrukt en worden zowel objectieve en subjectieve indicatoren noodzakelijk geacht voor de meting van QOL.

Zonder afbreuk te willen doen aan het werken met “objectieve” indicatoren werd de piste van het bestuderen van de kwaliteit van het leven door middel van subjectieve indicatoren, ook wel de studie van het subjectief welzijn genoemd, verder uitgewerkt.

Daarbij werd onderscheid gemaakt tussen het algemeen subjectief welzijn, wat een globale beoordeling van het leven inhoudt, en de tevredenheid over specifieke facetten van het leven. We stellen vast dat het algemeen subjectief welzijn voornamelijk samenhangt met de tevredenheid over zogenaamde “private” facetten van het leven (zoals de situatie thuis). Daarnaast komt ook naar voor dat er een sterke samenhang is tussen het algemeen subjectief welzijn en de persoonlijkheid van iemand. Deze elementen staven de onmacht van de (lokale) overheid om het algemeen subjectief welzijn te verhogen.

Uit de analyse bleek ook dat het gevoel van verbondenheid met en betrokkenheid in het maatschappelijk gebeuren een belangrijke rol speelt in het verklaren van het algemeen subjectief welzijn. Daar is wellicht een moeilijke taak voor de (lokale) overheid weggelegd, indien die het algemeen subjectief welzijn van zijn inwoners wil verhogen.

Vanuit methodologisch oogpunt is respect voor de complexiteit van het begrip levenskwaliteit een belangrijk te weerhouden principe. Vooral wat de indicering en operationalisering van de subjectieve dimensies van levenskwaliteit betreft, is er nog nood aan verbetering door verfijning. Van onderzoek tot onderzoek bestaan er vele variaties op eenzelfde thema, wat erop wijst dat vele variabelen denkbaar zijn voor het meten van subjectieve levenskwaliteit. Met het oog op vergelijkbaarheid van onderzoeksresultaten is een grotere eenvormigheid wenselijk in de keuze en de operationalisering van indicatoren. De negatieve connotatie die aan dit ‘containerbegrip’ kleeft, in de zin van laadbak met een onoverzichtelijke inhoud, kan dan wellicht verschuiven naar een meer positieve betekenis van laadkist met gestandaardiseerde instrumenten voor empirisch onderzoek.

BIBLIOGRAFIE

Abbey, A. & F.M. Andrews (1985), Modelling the psychological determinants of life quality, *Social Indicators Research*, 16(1), 1-34.

Anderson, B.J., Ryan, V.D. & W.J. Goudy (1984), Consistency in subjective evaluations of community attributes, *Social Indicators Research*, 14(2), 165-175.

Andrews, F.M. (1980), Comparative studies of life quality: comments on the current state of the art and some issues for future research. In: Szalai, A., Andrews, F.M., (ed.), *The quality of life. Comparative studies*. London/Beverly Hills, Sage Publications, 1980, pp. 277-278.

Andrews, F.M. & A.C. McKennell (1980), Measures of self-reported well-being: their affective, cognitive, and other components, *Social Indicators Research*, 8(2), 127-155.

Andrews, F.M. (1974), Social indicators of perceived life quality, *Social Indicators Research*, 1(3), 279-299.

Andrews, F.M. & S.B. Withey (1976), *Social indicators of well-being: Americans' perceptions of life quality*. New York: Plenum Press.

Andrews F.M. e.a. (1986), *Research on the quality of life*, Institute for Social Research, Michigan.

Argyle, M. (1987), *The psychology of happiness*. London: Methuen.

Atkinson, T. (1982), The stability and validity of quality of life measures, *Social Indicators Research*, 10(2), 113-132.

Ballesteros, R.F (1998), Quality of Life, The differential conditions, *Psychology in Spain*, 2(1), 57 – 65.

Bearden, W.O., Netemeyer, R.G. & M.F. Mobley (1993), *Handbook of marketing scales: multi-item measures for marketing and consumer behaviour research*. Newbury Park/London/New Delhi: Sage Publications.

Bharadwaj, L. & E.A. Wilkening (1977), The prediction of perceived well-being, *Social Indicators Research*, 4(4), 421-439.

Bouckaert, G. e.a. (2000), *Klantentevredenheidsmetingen bij de overheid. Eerste rapport "Burgergericht besturen : kwaliteit en vertrouwen in de overheid"*. Leuven: Instituut voor de Overheid/K.U.Leuven.

Bouckaert, G. e.a. (2002), *Identity vs. performance : An overview of theories explaining trust in government. Second report "Citizen directed government: Quality and trust in government"*. K.U.Leuven: Public Management Institute.

Bradburn, N. (1969), *The structure of psychological well-being*. Chicago: Aldine Publishing Company.

Bullinger, M., *The challenge of Cross-Cultural Quality of Life Assessment*, Hanse Institute for Advanced Study, Demelhorst, July 2004.

Bunge, M. (1975), What is a quality of life indicator?, *Social Indicators Research*, 2 (1), 65-79.

Bush, W.E. (1983), Subjective and objective indicators of regional quality of life in Switzerland, *Social Indicators Research*, 12(4), 337-391.

- Buttel, F.H., Martinson, O.B. & E.A., Wilkening (1979), Size of place and community attachment : a reconsideration, *Social Indicators Research*, 6(4), 475-485.
- Campbell, A., Converse, P.E. & W.L. Rodgers (1976), *The quality of American life: perceptions, evaluations, and satisfactions*. New York: Russell Sage foundation.
- Campbell, A. (1980), *The sense of well-being in America : recent patterns and trends*. New York: McGraw-Hill.
- Carley, M. (1981a), Political and bureaucratic dilemmas in social indicators for policy making, *Social Indicators Research*, 9(1), 15-33.
- Carley, M. (1981b), *Social measurement and social indicators. Issues of policy of theory*. London: George Allen & Unwin.
- Chamberlain, K. (1985), Value dimensions, cultural differences, and the prediction of perceived quality of life, *Social Indicators Research*, 17(4), 345-401.
- Cobb, Clifford W., Measurement tools and the quality of life, www.rprogress.org/viewpubs/measure_qol.pdf.
- Cohen, E.H. (2000), Multi-dimensional analysis of international social indicators - education, economy, media and demography, *Social Indicators Research*, 50(1), 83-106.
- Cummins, R.A. (2000), Objective and subjective quality of life : an interactive model, *Social Indicators Research*, 42(1), 55-72.
- Cummins, R.A. & Nistico H. (2000), Maintaining the satisfaction: the role of positive bias, *Journal of Happiness Studies*, 3 (1), 37-39.
- Cutter, S.L. (1985), *Rating places. A geographer's view on quality of life*. Washington D.C.: Association of American Geographers.
- Davis, E.E. & M. Fine-Davis (1991), Social indicators of living conditions in Ireland with European comparisons, *Social Indicators Research*, 25(2-3), 103-165.
- Diener, E. (1995), A value bases index for measuring national quality of life, *Social Indicators Research*, 36(2), 107-127.
- Diener, E. (1994), Assessing subjective well-being : progress and opportunities, *Social Indicators Research*, 31(2), 103-157.
- Diener, E. & C. Diener (1995), Most people are happy, *Psychological Science*, 7 (3), 181-185.
- Diener, E. & C. Diener (1995), The wealth of nations revised : income and quality of life, *Social Indicators Research*, 36(3), 275-286.
- Diener, E. e.a. (1991), Response artefacts in the measurement of subjective well-being, *Social Indicators Research*, 24(1), 35-56.
- Diener, E. & E. SUH (1999), National differences in Subjective Well-Being in D., Kahneman, E., Diener & N.

Schwarz (eds.), *Well-Being : The Foundations of Hedonic Psychology*. New York: Russell Sage Foundation.

Diener, E. & E. SUH (1997), Measuring quality of life: economic, social, and subjective indicators, *Social Indicators Research*, 40(1-2), 189-216.

Diener, E. e.a. (1995), National differences in reported subjective well-being: why do they occur?, *Social Indicators Research*, 34(1), 7-10.

Diener, E. (1984), Subjective well-being, *Psychological Bulletin*, 95 (3), 542-575.

Drewnowski, J. (1980), Social indicators, quality of life and economic theory. A suggestion for establishing a theoretical basis for social indicators and quality of life research, *Philosophica*, 25(1), 15-32.

Elchardus, M., Huyse, L. & M. Hooghe (2000), *Het maatschappelijk middenveld in Vlaanderen*. Brussel: VUBPress.

Emmons R.A. & Diener E. (1985), Factors predicting satisfaction judgments: a comparative examination, *Social Indicators Research*, 16(2), 157-167.

Evans, D.R. (1994), Enhancing quality of life in the population at large. *Social Indicators Research*, 33(1), 47-88.

Eysenck, M.W. (1990), *Happiness: facts and myths*. Hove (Sussex): Laurence Erlbaum Associates.

Findlay, A., Rogerson, R. & A. Morris (1988), In what sense 'indicators' of quality of life?, *Built Environment*, 14(2), 96-106.

Fletcher, C.N. & F.O. Lorenz (1985), Structural influences on the relationship between objective en subjective indicators of economic well-being, *Social Indicators Research*, 16(3), 333-345.

Galanter, Ph., *Against reductionism: Complexity Science, Complexity Art and Complexity studies*, Complexity and Philosophy Workshops, New York University.

Gerritsen, N. & M. Kalverda (2002), *Gennep in de peiling. Resultaten van het burgeronderzoek in 2002*. Den Haag: SGB/Onderzoeks- en Adviesbureau van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten.

Glatzer, W. & H.M. Mohr (1987), Quality of life: concepts and measurement, *Social Indicators Research*, 19(1), 15-24.

Hagedorn, J.W. (1996), Happiness and self-deception: an old question examined by a new measure of subjective well-being, *Social Indicators Research*, 38(2), 139-160.

Hair, J.F. e.a. (1998), *Multivariate data analysis*. Fifth edition. London: Prentice-Hall International (UK) Limited.

Harwood, P.D.L. (1976), Quality of life: ascriptive and testimonial conceptualisations, *Social Indicators Research*, 3(3-4), 471-496.

Heady, B., Kelley, J. & A. Wearing (1993), Dimensions of mental health : life satisfaction, positive affect, anxiety and depression, *Social Indicators Research*, 29(1), 63-82.

- Horley, J. & B.R. Little (1985), Affective and cognitive components of global subjective well-being measures, *Social Indicators Research*, 16(2), 189-197.
- Huebner, E.S. & D. Dew (1996), The interrelationships of positive affect, negative effect, and life satisfaction in an adolescent sample, *Social Indicators Research*, 38(2), 129-137.
- Inglehart, R. (1981), Post-Materialism in an environment of insecurity, *The American Political Science Review*, 75(4), 880-900.
- Inglehart, R. & J.R. Rabier (1986), Aspirations adapt to situations – But why are the Belgians so much happier than the French? A cross-cultural analysis of the subjective quality of life, pp. 1-56 in F.M. Andrews (eds.), *Research on the quality of life*. Michigan: Survey Research Center – Institute for Social Research – University of Michigan.
- Jacob, S.G. & F.K. Willits (1994), Objective and subjective indicators of community evaluation: a Pennsylvania assessment, *Social Indicators Research*, 32(2), 171-173.
- Johnston, D.F. (1979), Discussion : problems in social indicator development, *Social Indicators Research*, 6(2), 207-209.
- Kahneman, D, Diener, E. & N. Schwartz (eds.) (1999), *Well-being: the foundations of hedonic psychology*.
- Kennedy, L.W., Northcott, H.C. & C. Kinzel (1978), Subjective evaluation of well-being: problems and prospects, *Social Indicators Research*, 5(4), 457-474.
- Khan, H. (1991), Measurement and determinants of socio-economic development: a critical conspectus, *Social Indicators Research*, 24(2), 153-173.
- Kozma, A. & M.J. Stones (1988), Social desirability in measures of subjective well-being: age comparisons, *Social Indicators Research*, 1988, 20(1), 1-14.
- Kuehn, M.L., Mc Clainm J.W. Jr., Meyer R., *Quality of Life in the United States, a Multicultural context*, in: David Good (ed), *Quality of Life for Persons with Disabilities*, Brookline Books, 1994.
- Kuz, T. (1978), Quality of life, an objective and subjective variable analysis, *Regional Studies. Journal of the regional studies association*, 12(4), 409-417.
- Lawton, M.P., *Measures of Quality of Life and Subjective Well – being*, in: *Generations*, 21 (1).
- Lee, T. & R.W. Marans (1980), Objective and subjective indicators: effects of scale discordance on interrelationships, *Social Indicators Research*, 8(1), 47-64.
- Leidemeier L. & Van Kamp I., *Kwaliteit van de leefomgeving en leefbaarheid*, Onderzoeksrapport RIGO, Amsterdam, 2003.
- Lelieveldt, H. & H. Van der Kolk, *Going back to the neighbourhood. A critical examination of the importance of social capital for solving neighbourhood problems*, paper, “PoliticoGenetmaal”, Noordwijkerhout, 23-24 mei 2002.
- Manheim, J.B., Rich, R.C. & L. Willnat (2002), *Empirical Political Analysis. Research Methods in Political Science*. 5th edition. New York: Longman.

- McClendon, J. (1994), *Multiple regression and causal analysis*. Itasca/Illinois: Peacock Publishers.
- Michalos, A.C. (1991), *Global report on student well-being. 1: Life satisfaction and happiness*. New York: Springer.
- Michalos, A.C. (1985), Multiple discrepancies theory (MDT), *Social Indicators Research*, 16(4), 347-357.
- Michalos, A.C. & B.D. Zumbo (1999), Public services and the quality of life, *Social Indicators Research*, 48(2), 125-156.
- Moum, T. (1988), Yea-saying and mood-of-the-day effects in self-reported quality of life, *Social Indicators Research*, 20(2), 117-139.
- Neter, J. e.a. (1996), *Applied linear statistical models*. Fourth edition. Boston/Burr Ridge/Bubuque/Madison/New York/San Francisco/St. Louis: WCB/McGraw-Hill.
- Oppong, J.R., Ironside, R.G. & L.W. Kennedy (1988), Perceived quality of life in a centre-periphery framework, *Social Indicators Research*, 20(6), 605-620.
- Pemberton, A. e.a. (eds.) (2001), *Tevredenheid over lokale dienstverlening gemeten. Een handleiding*. Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap/VVSG.
- Project Aristotle, philosophy, Wittgenstein and the open concept of art, www.project-aristotle.com/web/philosophy.
- Putnam, R.D. (1995), Bowling alone: America's declining social capital, *Journal of Democracy*, 6(1), 65-78.
- Raphael, D. e.a. (1996), Quality of life and health: current status and emerging conceptions, *Social Indicators Research*, 39(1), 65-88.
- Robeyns, I., *De kwaliteit van het leven: drie politiek-filosofische benaderingen*, Lezing Studium Generale van de Universiteit van Groningen, 2003.
- Robinson, J.P., Shaver, P.R. & L.S. Wrightsman (eds.) (1999), *Measures of political attitudes*.
- Rodgers, W.L. & P.E. Converse (1975), Measures of the perceived overall quality of life, *Social Indicators Research*, 2(2), 127-152.
- Saris, W.E. & A.C. Scherpenzeel (1995) Methodological procedures for comparative research, pp. 49-76 in Saris, W.E. e.a., *A comparative study of satisfaction with life in Europe*. Budapest: Eötvös University Press.
- Scheer, L. (1980) Experience with quality of life comparisons, pp. 145-155, in Szalai, A. & F.M. Andrews (eds), *The quality of life. Comparative studies*. London/Beverly Hills: Sage Publications.
- Schneider, M. (1975), The quality of life in large American cities: objective and subjective social indicators, *Social Indicators Research*, 1(4), 495-509.
- Schreurs, J., *Indicatoren: voelhorens of machine à penser*, in van Diepen A. (red.) *Ondernemend plannen, plandag 2004*, Maastricht, 2004.
- Schulz, W. (1995), Multiple-discrepancies theory versus resource theory, *Social Indicators Research*, 34(1), 153-169.

- Schwarz, N. & F. Strack (1995), Evaluating one's life : a judgment model of subjective well-being, pp.27-48 in Strack, F., Argyle, M. & N. Schwarz (eds.), Subjective well-being. An interdisciplinary perspective.
- Segers, J. (1999), Methoden voor de maatschappijwetenschappen. Assen: Van Gorcum & Comp.
- Smith & Alison E. (2000), Quality of Life: a review, in: Education and Aging, 15(3).
- Stipak, B. (1979), Are there sensible ways to analyse and use subjective indicators of urban service quality, Social Indicators Research, 6(4), 421-438.
- Smith, T.W. (1979), Happiness : time trends, seasonal variations, intersurvey differences, and other mysteries, Social Psychology Quarterly, 42(1), pp .25-26.
- Szalai, A., The meaning of comparative research on the 'quality of life', in: A. Szalai en F. Andrews, The 'quality of life', Sage, Beverly Hills, 1980.
- Taylor, S.J., In support of Research on Quality of Life, But against QOL, in: David Good (ed.), Quality of Life for Persons with Disabilities, International Perspectives and Issues, Brookline Books, 1994.
- Tepperman, I. & J. Curtis (1995), A life satisfaction scale for use with national adult samples from the USA, Canada and Mexico, Social Indicators Research, 35 (3), 255-270.
- Thas, O., Vanhoorickx, L. & J.P. Ottoy (2000), Multivariate statistiek. Gent, Centrum voor Statistiek, Universiteit Gent, onuitgegeven cursus.
- Trent, R.B., Stout-Wiegand, N. & P.M. Furbee (1984), The nature of the connection between life course and satisfaction with community services, Social Indicators Research, 15(4), 417-429.
- Van Geel H. (eindredactie) & Pickery J., e.a. (2003), Vijf steken diep graven naar levenskwaliteit, Stativa 28, MVG/APS, Brussel.
- Veenhoven, R. (1984), Conditions of Happiness. Dordrecht/Boston/Lancaster: D. Reidel
- Veenhoven, R. (1996), Developments in satisfaction-research, Social Indicators Research, 37(1), 1-46.
- Ventegodt S., Hilden, J. & Merrock J. (2003), Measurement of Quality of Life I. A methodological framework, The Scientific World Journal 3.
- Verbelen J., Samoy E., Van Geel H., Vlamingen met een handicap of langdurige gezondheidsproblemen, Stativa 34, APS, Brussel, maart 2005.
- Verlet, D. (2003), Determinanten van het subjectief welzijn en hun verklarende waarde voor de partijvoorkeur op lokaal vlak. Stad Gent. Gent: Vakgroep Politieke Wetenschappen, Universiteit Gent, doctoraal proefschrift.
- Verlet, D., Reynaert, H. & C. Devos (2002), Tevredenheid over het lokaal beleid. Stad Gent. Brugge, Vanden Broele, 189 p.
- Wolfensberger, W., Let's Hang Up "Quality of Life" As a Hopeless Term., in Goode D, (ed.): Quality of Life for Persons with Disabilities, Brookline Books, Cambridge MA, 1994.
- Ziller, R.C. (1974), Self-other orientations and quality of life, Social Indicators Research, 1(3), 301-327.

Ministerie van de
Vlaamse Gemeenschap

Verantwoordelijke uitgever:
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Administratie Planning en Statistiek
Hendrik Van Geel
Dries Verlet

Voor meer info over deze technische nota:
hendrik.vangeel@azf.vlaanderen.be

Technische en administratieve ondersteuning:
Karina Van De Velde

Grafische vormgeving brochure:
Guy De Smet

Verscheen reeds eerder in de reeks noT@S:

1. De socio-economische status van de landbouwer
2. Statistisch Profiel Limburg

BEZOEK ONZE WEBSITE WWW.VLAANDEREN.BE/APS